

PSYCHO-EDUCATIE TOS voor het SO

handleiding 2021

PeTOS
wekelijks werken
aan
taal voor ToM

Colofon

‘Zoals kinderen in een rolstoel niet moeten leren in een rolstoel te zitten, maar moeten leren de rolstoel te besturen, zo moeten kinderen met TOS niet leren geholpen te worden, maar leren wat zij zelf kunnen en wat ze van anderen nodig hebben.’

(Vissers, Isarin, Hermans & Jekeli, 2021)

Leerdoelen

Werkgroep PeTOS van Kentalis (2017-2018):

Jet Isarin (projectleiding), Nelum Brummelhuis, Claudia Groenveld, Mirjam Koens, Yvonne Meerts, Martine Scheepers, Ineke Vrielink.

Pilot en evaluatie

Werkgroep pilots (2020-2021):

Anmar Poort (projectleiding), Jet Isarin, Coco Kempe, Yvonne Meerts, Malou van Nunen, Melissa Scholing, Annemiek Vemunicht, Mirjam van der Wal.

Lessen en illustraties

Jet Isarin

Diversiteit in taal en cultuur

Mirjam Blumenthal

Kentalis pilot-scholen

2019-2020: *De Bosschool (Arnhem), (De Voorde (Rijswijk), Kentalis Doetinchem, Professor Huizingschool (Enschede), Signis (Amsterdam), Talent (Vught), Tine Marcusschool (Emmen en Groningen).*

2020-2021: *De Taalster (Nijmegen, Groesbeek), Signis (Amsterdam), Talent (Vught), Tine Marcusschool (Emmen, Groningen), Enkschool (Zwolle, Kampen).*

©Koninklijke Kentalis

Amsterdam, juni 2021

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Doelencheck 2020.....	4
Aan de slag.....	6
Achtergronden	14
De basis	14
Taalontwikkelingsstoornissen en sociaal-emotioneel functioneren	15
Taal en sociaal-emotionele ontwikkeling	15
TOS en sociaal-emotionele problematiek.....	16
Intimiteit en seksualiteit	17
Mediawijsheid	18
Diversiteit in taal en cultuur.....	18
Psycho-educatie: kennis, bewustwording, handelen	20
Psycho-educatie TOS.....	20
Emotionele voorwaarden	20
Noodzakelijk inhaalslag.....	21
PeTOS-talent	21
Literatuur	24
BIJLAGEN: Welke doelen dekt PeTOS?	26

Inleiding

PeTOS is de makkelijk uit te spreken afkorting van psycho-educatie TOS. Werken met PeTOS betekent systematisch werken aan het leren 'lezen' van de eigen (binnen)wereld en die van anderen.

De leerlijn en lesmethode is op initiatief van professionals uit het cluster-2 onderwijs ontwikkeld voor leerlingen met een taalontwikkelingsstoornis (TOS) in groep 1 t/m 8 van het speciaal cluster-2 onderwijs.

PeTOS bestaat uit:

- een leerlijn met 240 leerdoelen verdeeld over vijf thema's die elk schooljaar terugkomen;
- 240 uitgewerkte lessen (30 lessen per leerjaar);
- 5 lesbrieven voor ouders;
- speciaal ontwikkeld materiaal (lesmateriaal, posters, omslagillustratie portfolio, begroetingskaart).

De eerste versie van PeTOS werd in 2017- 2018 ontwikkeld door een werkgroep van Kentalis.

Acht scholen van Kentalis experimenteerden in schooljaar 2018-2019 met deze versie. Op basis van dit experiment is PeTOS in 2019 geheel herzien. De belangrijkste wijziging was dat het beperkte aantal lesvoorbeelden uit de testversie werd vervangen door uitgebreide lesbeschrijvingen bij alle leerdoelen.

Met de tweede versie van PeTOS werd in schooljaar 2020-2021 gewerkt op zes scholen van Kentalis. De bedoeling was dat alle lessen zouden worden geëvalueerd. Door corona is dat niet helemaal gelukt, omdat niet alle lessen gegeven konden worden toen de scholen dicht gingen. Het grootste deel van de lessen is gelukkig wel gegeven én geëvalueerd. Op basis van deze evaluaties zijn de lesbeschrijvingen en materialen in de zomer van 2021 aangepast.

Leerkracht onderbouw

Je moet het echt gaan doen! Er ontstaan zo'n mooie dingen tussen jou en de kinderen en tussen de kinderen onderling. De thema's en de lessen zijn zo mooi opgebouwd en dan weet je gewoon dat je alles besproken hebt! Er zitten prachtige, uitnodigende filmpjes in die herkenning oproepen en dan komen de reacties vanzelf. Je ziet ook dat het kinderen helpt om zich steeds meer bewust te worden van wie ze zijn en dat ze er mogen zijn met alle verschillen. Ga het vooral gewoon doen!

Logopedist

Ze vinden het erg leuk om te vertellen over zichzelf en de dingen die ze bezighouden. Ze vinden het ook leuk dingen van elkaar te horen. Het gaat wat verder dan dat je een hond hebt of een goudvis, maar meer over wat er in je omgaat. Het gaat bijvoorbeeld ook over je blootje. Dat is best spannend. Maar wel heel goed om het ook te relativeren: iedereen heeft een blootje!

Leerkracht bovenbouw

De klas vindt het leuk en ik vind het leuk. Je ziet heel andere kinderen dan tijdens een rekenles. De groep is heel open geworden in het vertellen over thuis en over hoe ze zich voelen. De les over groene en rode wolken sloeg hier erg aan. Dat hielp heel erg! Die les heb ik uitgespreid over drie weken. Het mooie is dat ze hier nu elkaar daar ook op wijzen! Als er dan iets voorvalt, dan zeggen ze: 'denk aan je groene wolk!' PeTOS versterkt het groepsgevoel: ik zou geen week overslaan!

Op 1 augustus 2021 is de website van PeTOS volledig bijgewerkt op basis van de evaluaties.

Gebruik dus niet de versies die in schooljaar 2020-2021 zijn geprint, maar download de bijgewerkte versies!

Doelencheck 2020

Tijdens de tweede pilot van PeTOS evalueerden we niet alleen de leerdoelen en de lessen, maar brachten we ook precies in kaart hoe PeTOS werkt aan 1) de sociaal-emotionele doelen zoals geformuleerd door de *CED-Groep* (SCOL), 2) de doelen op het gebied van Relaties, Intimiteit en Seksualiteit zoals geformuleerd in *Kriebels in je buik* en 3) doelen op het gebied van burgerschap. De doelenoverzichten zijn te vinden in de bijlagen: *Welke doelen dekt PeTOS?*

PeTOS en de sociaal-emotionele doelen

In PeTOS wordt gewerkt aan basale sociaal-emotionele ontwikkelingsdoelen en aan de *voorwaarden* voor meer complexe doelen. Je kunt pas ervaringen delen, aardig doen, jezelf presenteren, kiezen, opkomen voor jezelf en omgaan met ruzie en met je TOS als je een basis hebt gelegd, in gevoel en taal.

Het verwerven van dagelijkse vaardigheden en omgangsvormen in de klas behoort niet tot de doelen van PeTOS. In de lessen van PeTOS wordt wél de basis gelegd voor het antwoord op de vraag waarom die vaardigheden en omgangsvormen zo belangrijk zijn.

In de PeTOS-lessen gaat het om het gezamenlijk zoeken naar taal voor de thema's die spelen in het leven van basisschoolkinderen. Nadenken en communiceren over deze thema's is cruciaal voor de sociaal-emotionele ontwikkeling van kinderen en bij kinderen met TOS gaat dit niet vanzelf. PeTOS maakt expliciet wat kinderen zonder TOS, impliciet en als vanzelf leren.

Maar, nadenken en communiceren is niet genoeg! Leren doe je door te doen!

Gedachten over hoe je omgaat met de emoties, grenzen, talenten en beperkingen van jezelf en anderen, moeten ook in praktijk worden gebracht. Het leven in de klas en op het plein *is* die praktijk en het helpt als jij als leerkracht de inzichten uit de PeTOS-lessen consequent verbindt *met* die praktijk. Daarnaast moeten sociaal-emotionele *vaardigheden* systematisch worden geoefend. Kinderen met TOS hebben minder mogelijkheden om te oefenen, terwijl ze meer oefening nodig hebben.

Het oefenen van sociale, emotionele en communicatieve vaardigheden behoort niet tot de doelen van PeTOS. Bij Kentalis zal aan deze doelen vanaf 2022 worden gewerkt met Spraakwaterval.

PeTOS en Kriebels in je buik

Acht van de 240 PeTOS-lessen zijn vervangen door lessen uit Kriebels in je buik. In het overzicht (zie bijlage 2) zijn deze vervangende lessen blauw gemaakt.

Het advies is om de PeTOS-lessen aan te vullen met een aantal lessen uit Kriebels in je buik en om in de week van de lentekriebels uitgebreid stil te staan bij relaties, intimiteit en seksualiteit. De *aanvullende* lessen van Kriebels in je buik staan aangegeven in rood. In groep 1 t/m 7 gaat het om één aanvullende les, in groep 8 om twee aanvullende lessen.

PeTOS en burgerschap

Aandacht voor burgerschap is vanaf schooljaar 2021-2022 verplicht. Burgerschap is geen vak maar een geheel van onderwerpen dat in verschillende lessen en op verschillende manieren aan de orde komt. Daarbij gaat het om de ontwikkeling van competenties die kinderen in staat stellen om vanuit eigen idealen, waarden en normen te participeren in een democratische samenleving.

Er kan onderscheid worden gemaakt tussen drie overkoepelende burgerschapsthema's:

1. Democratie (vrijheid en gelijkheid; macht en inspraak; democratische cultuur);
2. Zelf en ander (identiteit; diversiteit; solidariteit/empathie);
3. Maatschappelijke vraagstukken (digitaal samenleven; duurzaamheid; globalisering; technologisch burgerschap).

In de lessen van PeTOS wordt gewerkt aan burgerschap. Daarbij ligt de nadruk op de thema's *identiteit, diversiteit, solidariteit/empathie* en in iets mindere mate *digitaal samenleven*. De andere onderwerpen worden niet behandeld in PeTOS.

Aan de slag

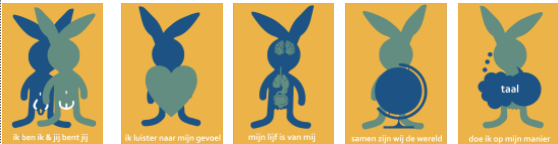
Wat moet je weten voordat je met PeTOS aan de slag gaat?

1. Wat staat er op de website en hoe gebruik ik de site?
2. Voorbereiden: wat moet ik zelf bedenken, verzamelen, bestellen of regelen?
3. De thema's en de lessen

1. De website

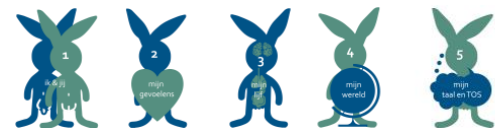
De website van PeTOS bevat *bijna* alles wat je nodig hebt om de lessen te geven en met collega's en ouders te communiceren over PeTOS.

HANDLEIDING EN MEER

HANDLEIDING	De handleiding geeft praktische tips voor het gebruik van PeTOS en beschrijft de theoretische achtergronden. Kies hoe jij de handleiding wilt lezen. Digitaal of op papier, downloaden of printen?	
POSTERS	Er is voor elk thema een poster met daarop de afbeelding en het motto van het thema. Hang de posters in je lokaal en op de gang: dit is waar we samen aan werken!	
LEERDOELEN PER LEERJAAR	Overzicht van alle leerdoelen voor groep 1 t/m 8, verdeeld over de vijf thema's.	

INFOGRAPHIC	Op de infographic staat het wat, hoe en waarom van PeTOS kort beschreven en gevisualiseerd. De infographic kan op A3 worden uitgeprint en in de personeelskamer worden gehangen als geheugensteuntje en/of praatplaat.	
FLYER	De flyer kan worden gebruikt om aan mensen buiten de school uit te leggen waar het om gaat in de lessen PeTOS. Geef de flyer mee aan ouders van nieuwe leerlingen en aan bezoekers van de school.	
PORTFOLIO- AFBEELDING	Gebruik portfolio's om PeTOS-materiaal van leerlingen te bewaren. Het materiaal kan aan het eind van het schooljaar mee naar huis worden gegeven of op school worden bewaard en tijdens ouderavonden aan ouders worden getoond. De afbeelding kan in kleur worden geprint en als omslag van het portfolio worden gebruikt.	
BEGROETINGSTITUELEN	Leerlingen in cluster-2 zijn vaak al lang onderweg geweest voordat ze op school arriveren. Het is prettig om aan het begin en het einde van de schooldag even heel bewust contact te maken. Contact met de leerkracht die deze dag voor de klas staat en/of contact met de klasgenoot die deze week of dag de gastheer/gastvrouw is. Met behulp van de begroetingsposter die bij de deur van het klaslokaal hangt, kiezen leerlingen zelf hoe ze willen begroeten en begroet willen worden. Wijzen op de afbeelding met de rode capes betekent: ik heb vandaag een maatje nodig.	

LESSEN

THEMA'S	De leerdoelen van PeTOS zijn verdeeld over 5 thema's: Ik en jij Mijn gevoelens Mijn lijf Mijn wereld Mijn taal en TOS Elk thema heeft zes leerdoelen: 30 leerdoelen per leerjaar.	
LESBESCHRIJVINGEN	Bij elk leerdoel hoort een lesbeschrijving die bestaat uit: • Leerdoel • Materiaal voor op het digibord of om te printen • Werkwijze De lesbeschrijvingen zelf kunnen beter níét worden geprint. Via de lesbeschrijvingen zijn filmpjes direct te openen en af te spelen.	
MATERIALEN	Het lesmateriaal bestaat uit: • Visualisaties en filmpjes die op het digibord kunnen worden getoond. • Werkbladen die van tevoren geprint moeten worden. In de lesbeschrijving staat aangegeven welk lesmateriaal tijdens de les getoond kan worden of voor de les geprint moet worden. Print de werkbladen altijd enkelzijdig en in kleur. Alle filmpjes zijn vanuit de pdf-bestanden op het digibord af te spelen.	DIGIBORD PRINTEN
ONDERBOUW MIDDENBOUW BOVENBOUW	De lesbeschrijvingen en materialen zijn per thema verdeeld over onderbouw, middenbouw en bovenbouw. Daarbij is de indeling van het SLO aangehouden: OB (groep 1, 2 en 3): waarnemen, ervaren, leren kennen. MB (groep 4, 5, 6): leren hoe het werkt en samenhangen zien BB (groep 7 en 8): samenhang zien, inzicht verwerven en toepassen.	

LESBRIEVEN

VOOR OUDERS	De lesbrieven voor ouders zijn in eenvoudige taal geschreven. Ze kunnen worden geprint en aan de leerlingen mee naar huis worden gegeven of worden gedeeld via <i>Social schools</i> of mail. Er zijn zes lesbrieven: één lesbrief ter introductie van PeTOS aan het begin van het schooljaar en vijf lesbrieven die uitleg geven over de verschillende thema's van PeTOS. Gebruik de lesbrieven om ouders op de hoogte te stellen van de thema's waaraan in de klas wordt gewerkt en vertel over PeTOS als ouders hun kind inschrijven op school en tijdens ouderavonden.	
--------------------	---	---

2. Voorbereiden: verzamelen, bestellen, regelen

De website van PeTOS bevat **bijna** alles wat je nodig hebt om de lessen te geven en met collega's en ouders te communiceren over PeTOS.

Maar je moet je lessen wel zelf voorbereiden. Jij geeft de les, jij kent de groep!

- Bekijk voordat je met een thema begint de lesbeschrijvingen en materialen. Dan weet je wat je met je klas gaat doen en kun jij je daar mentaal én praktisch op voorbereiden.

Voor een aantal lessen moeten materialen (licenties spelletjes, tijdschriften) worden meegenomen of aangeschaft of moet een ervaringsdeskundige gastspreker worden uitgenodigd.

VOORBEREIDEN		
AANSCHAFFEN	Licentie Kriebels in je buik Zie doelencheck, p. 5	

	Zet vanaf groep 4 een 'brievenbus' in de klas waar leerlingen een briefje in kunnen stoppen met een vraag die ze graag willen stellen, maar niet goed durven te stellen. Als ze jou over iets persoonlijks willen spreken, kunnen ze ook hun naam op een briefje schrijven. Leg voor de leerlingen in groep 1 t/m 3 een stapeltje post-its klaar. Spreek met de af dat ze jou een post-it (al dan niet met hun naam erop) kunnen geven als ze hulp nodig hebben.	
	<i>Wie is het?</i> (Spel voor de middenbouw over eigenschappen).	
	<i>Mag ik van jou</i> (Kwartetspel voor de bovenbouw over intimiteit en seksualiteit).	
	<i>Het taalmonster van Kaat</i>. Een boek over het keven met TOS geschreven door Janneke Ipenburg en Esther van Niel.	
VERZAMELEN	Als leerlingen samen of alleen aan de slag gaan met het verwerken van de lesstof, dan doen ze dat met materiaal uit het dagelijks leven: plaatjes uit tijdschriften, verpakkingsmateriaal, draadjes, kralen, wolletjes, lapjes. Verzamel het materiaal dat de kinderen nodig gaan hebben!	

UITNODIGEN	In het thema <i>Mijn taal en TOS</i> gaan de leerlingen van groep 7 en 8 in gesprek met een ervaringsdeskundige. Die ervaringsdeskundige kan iemand zijn die OPSTAP heeft gevolgd of actief is (geweest) bij SpraakSaam, maar kan ook een oud-leerling zijn. Zorg dat je de ervaringsdeskundige ruim op tijd uitnodigt!	
EXTRA TIJD INRUIMEN	De laatste PetOS- les van groep 8 vraagt extra tijd voor voorbereiding en de les zelf. Die les maken de leerlingen namelijk stop-motion filmpjes als afsluiting van PetOS en bij wijze van TOS(ti)-monument.	

3. De thema's en de lessen

De lessen

Om een logische opbouw te garanderen en goed te kunnen aansluiten op onderwerpen die in de loop van een schooljaar aan de orde komen, is ervoor gekozen de thema's in een vaste volgorde aan te bieden.

1. Het schooljaar start met het thema *Ik & jij*. Elk nieuw schooljaar is een nieuw begin, met (*vaak*) een nieuwe leerkracht, met een anders samengestelde groep, met nieuwe leerlingen. Er is dus tijd en aandacht nodig voor kennismaking. Wie ben jij nu eigenlijk?
2. Het tweede thema is *Mijn gevoelens*. Voordat je kunt nadenken en communiceren over thema's als je lijf, de wereld en je taal moet je weten wat je voelt. Ben je boos, bang, blij of bedroefd? Ben je dat een beetje of heel erg? Waarom ben je boos, bang, blij of bedroefd? Boos, bang, blij of bedroefd, maar wat voel je nog meer?
3. *Mijn lijf* is het derde thema. Welke woorden horen bij je lijf? Hoe noem je jouw geslachtsdelen? Van wie is jouw lijf nu eigenlijk? *Mijn lijf* sluit aan bij de lessen van Kriebels in je buik. Doelen op het gebied van relaties, intimiteit en seksualiteit die door PetOS onvoldoende worden gedekt, worden ingevuld vanuit Kriebels in je buik. Aan het begin van de lente (met de week van de lentekriebels) is het thema *Mijn lijf*.
4. Richting de zomer wordt de blik verruimd naar het thema *Mijn wereld*.
5. Het jaar wordt afgesloten met *Mijn taal en TOS*.

De lessen

PeTOS-lessen geef je het liefst met z'n tweeën: leerkracht en logopedist, leerkracht en intern begeleider of leerkracht en onderwijsassistent. In de praktijk is het niet altijd haalbaar de lessen met z'n tweeën te geven. Daarom staat bij elke les aangegeven door wie de les gegeven moet worden.

	Alleen leerkracht		Leerkracht en logopedist
	Leerkracht en assistent		Leerkracht en ervaringsdeskundige

De PeTOS-lessen zijn kort (minimaal een half uur) en worden wekelijks gegeven.

- Vertel leerlingen aan het begin van de les wat het leerdoel is en wat jullie gaan doen. Gebruik de visualisaties van PeTOS om het leerdoel toe te lichten.
- De lessen van PeTOS bouwen op elkaar voort. Activeer de voorkennis van leerlingen door aan het begin van de les even terug te halen wat jullie in de voorgaande les hebben gedaan.
- Realiseer je dat leerlingen met TOS het vaak moeilijk vinden om antwoord te geven op vragen. Op gesloten vragen zullen ze met een kort antwoord reageren en op een open vraag zal het antwoord vaak uitblijven, omdat leerlingen zich onzeker voelen en bang zijn iets verkeerd te zeggen of niet uit hun woorden te komen. In plaats van vragen te stellen, kun je als leerkracht vertellen – wat je zag, wat er gebeurt, wat je vindt, wat je voelt. De leerlingen krijgen zo de ruimte om te reageren zonder dat zij zich onder druk gezet voelen. “Kinderen moeten voelen dat ze de vrijheid hebben om iets te zeggen, maar dat ze daartoe niet gedwongen zijn. Dit is het principe dat kinderen onder elkaar ook hanteren. Het principe dat maakt dat de communicatie tussen kinderen onderling vaak beter verloopt dan de communicatie tussen een volwassene en een kind. Doordat voelbaar is dat praten niet moet, maar mag, gaan de meeste kinderen juist praten. En als ze praten, nemen ze initiatieven. Dan beperken ze zich niet tot korte antwoorden, maar praten ze in zinnen. Elke uiting van de volwassene wordt gevolgd door beurtruimte (Verhallen & Walst, 2011) waarin het kind uitgenodigd wordt om te reageren op de volwassene. Het is de keuze van het kind om dat al dan niet te doen. Neemt het kind de beurt, dan sluit het op eigen initiatief aan op de uiting van de volwassene. Neemt het kind geen beurt, dan vervolgt de volwassene na de beurtruimte voor het kind zelf het gesprek.” (Verboom, 2016).

- In de lessen van PeTOS gaat het aan de kant van leerkracht en co-teacher om uitleggen, voordoen en hardop denken. Aan de kant van de leerling gaat het om het ontvangen en verwerken van informatie, inzicht en handelingsmogelijkheden. Zorg dus ook buiten de PeTOS-lessen voor oefensituaties waarin het geleerde concreet wordt!

Achtergronden

Een leerlijn is een beredeneerde opbouw van doelen waaraan het onderwijs achtereenvolgens werkt om een einddoel of einddoelen te bereiken.

Het einddoel van PeTOS is dat leerlingen met TOS die naar het voortgezet (speciaal) onderwijs gaan, voldoende taal en vaardigheden hebben verworven om zichzelf als individu in de wereld te kunnen positioneren en poneren. Daarbij gaat het niet alleen om het omgaan met de taalontwikkelingsstoornis, de beperkingen die ermee gepaard gaan en de maatschappelijke drempels die participatie belemmeren. Het gaat, ook en vooral, om identiteitsontwikkeling: het ontwikkelen van een besef van wie je bent, wat je voelt, denkt en vindt en van hoe je in de wereld staat. Een besef dus ook van je mogelijkheden en beperkingen.

De basis

PeTOS zoekt in de klas speels en ervarend naar taal en beeld voor het leren ‘lezen’ van het innerlijk van zichzelf en de ander en maakt daarbij gebruik van inzichten op het gebied van sociaal-emotionele ontwikkeling (Van den Bedem, 2020; 2018) en neurocognitieve ontwikkeling (Isarin et al., 2017; Vissers & Koolen, 2016; Vissers & Hermans, 2017; Smit et al., 2019). Uit recent neuropsychologisch onderzoek blijkt dat taalstoornissen gerelateerd zijn aan problemen met mentaliseren (Theory of Mind) en reguleren (Executief Functioneren). Vanuit dit samenspel tussen cognitieve stoornissen ontstaan sociaal-emotionele problemen bij kinderen met TOS. Op grond van dit neuropsychologisch inzicht in de sociaal-emotionele stoornissen bij jongeren met TOS werd een Theory of Mind (ToM) behandeling voor adolescenten en volwassenen ontwikkeld (Vissers & Honée-van Zijl de Jong, 2016). De komende jaren zal worden geprobeerd deze ToM-behandeling passend te maken voor kinderen met TOS in de leeftijd van vier tot 12 jaar en om deze, na toetsing op effectiviteit, uit te rollen in het speciaal cluster-2 onderwijs.

Kinderen werken ongemerkt aan de ontwikkeling van hun identiteit in de dagelijkse communicatie met leeftijdsgenoten en volwassenen. Voor kinderen met TOS is dit minder vanzelfsprekend. Met PeTOS kan systematisch worden gewerkt aan identiteitsontwikkeling door zowel de sociale taal als de innerlijke taal van kinderen te versterken. Gedurende een schooljaar richt de aandacht zich in vijf thema's achtereenvolgens op *zelf en ander* (wie ben ik, wie ben jij), *gevoelens* (basisemoties, complexe, sociale emoties, nuances), *lichaam*, de *wereld* (thuis, buurt, school, online) en *taal* (taalontwikkeling, communicatie, TOS).

Taalontwikkelingsstoornissen en sociaal-emotioneel functioneren

Bij TOS zijn verschillende neurocognitieve processen die belangrijk zijn voor de taalontwikkeling verstoord, met als gevolg beperkingen in communicatie en taal. Zowel de stoornis zelf, als de beperkingen die ermee samenhangen hebben invloed op de algehele ontwikkeling van kinderen.

Er is altijd sprake van een samenspel tussen:

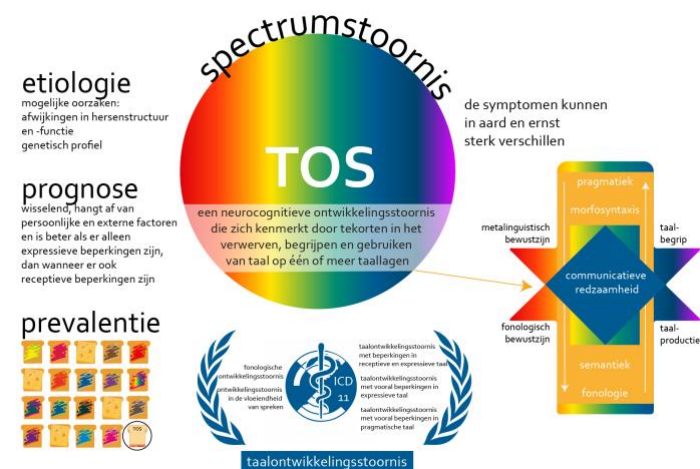
- structurele en/of functionele afwijkingen in het brein;
- individuele mogelijkheden en beperkingen op het gebied van communicatie en taal (communicatiemodaliteiten, taalvaardigheid, sociale vaardigheden);
- invloeden uit de omgeving (gezins- en opvoedingssituatie, taal of talen, communicatieve vaardigheden, hulpmiddelen, formele en informele ondersteuning);
- het cognitief functioneren (intelligentie, executieve functies, Theory of Mind, motoriek, waarneming);
- de levenslijn (groei, ontwikkeling, ontwikkelingstaken).

Kinderen met TOS hebben grote moeite met het verwerven en gebruiken van taal. Er is een (groot) verschil in spreken, begrijpen en interactie tussen hen en hun leeftijdsgenoten en dat verschil wordt doorgaans groter naarmate kinderen ouder worden. De stoornis in het verwerken van taal kan zich openbaren in beperkingen op het gebied van fonologie, morfosyntaxis, semantiek en/of pragmatiek. Bij de meeste kinderen leidt TOS tot beperkingen in taalbegrip én taalexpressie (Bishop, 2014), een minderheid heeft alleen beperkingen in de taalexpressie. Het verschil tussen expressieve en receptieve taalontwikkelingsstoornissen is gradueel en de classificatie van een individueel kind in één van beide typen kan veranderen als het kind ouder wordt (Bishop, 2014).

Taal en sociaal-emotionele ontwikkeling

In taal worden de fundamenteen gelegd voor de sociaal-emotionele ontwikkeling van kinderen, dat wil zeggen voor hun vermogen zich te verbinden met anderen en zichzelf te sturen. Het zijn de belangrijkste ontwikkelingsopgaven waar kinderen voor staan. In de verbinding met anderen ontwikkelen kinderen zich tot zichzelf regulerende, sociale wezens: wezens die vriendschappen kunnen opbouwen, kunnen samenwerken en doelgericht kunnen handelen. Taal helpt ons bij het begrijpen van anderen en onszelf, bij het reguleren van anderen en onszelf en bij het afstemmen van ons gedrag op anderen.

Taal ontwikkelt zich in de sociale interactie met anderen, is het belangrijkste voertuig voor de overdracht van informatie én maakt communicatie mogelijk. Daarbij gaat het niet alleen om de communicatie met anderen, maar ook – in de vorm van innerlijke taal – voor de communicatie met onszelf (Vissers, Isarin, Hermans, Jekeli, 2021; Isarin, Jekeli, Hermans & Vissers, 2017; Blumenthal, 2017). Innerlijke taal kan worden gedefinieerd als de persoonlijke ervaring van taal

zonder openlijke articulatie (Alderson-Day & Fernyhough, 2015). Kinderen internaliseren talige interacties en slagen er daardoor steeds beter in eigen emoties, gedachten en gedrag te reguleren. Regulatie en sturing door de taal van de ander, maakt uiteindelijk plaats voor de zelfsturing met behulp van innerlijke taal.

De veronderstelling is dat innerlijke taal, net als sociale taal, verschillende functies heeft. Er zijn sterke aanwijzingen dat innerlijke taal het executieve functioneren (EF) verbetert en de ontwikkeling van een Theory of Mind (ToM) ondersteunt. Innerlijke taal lijkt ook belangrijk te zijn voor het plannen en oefenen van sociaal-communicatieve interacties, zelfbewustzijn, zelfcontrole, zelfbekrachtiging, zelfmotivatie en creativiteit.

Uit: Handreiking sociaal-emotionele problematiek bij kinderen en jongeren met TOS (Isarin et al., 2017).

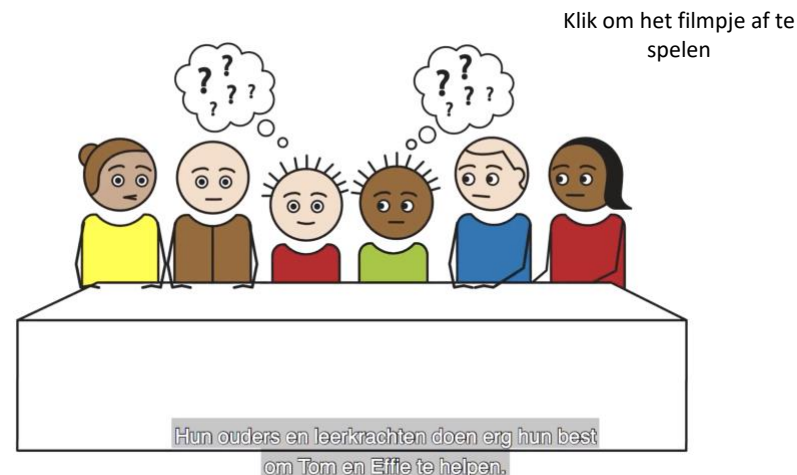
TOS en sociaal-emotionele problematiek

Als innerlijke taal inderdaad de geschetste functies heeft, dan leidt een taalontwikkelingsstoornis niet alleen tot een verstoorde communicatie ten gevolge van tekorten in fonologie, semantiek, syntaxis en pragmatiek, maar ook tot verstoringen in de ontwikkeling van innerlijke taal. En omdat innerlijke taal ons helpt bij het instrueren van onszelf en het reflecteren over onszelf, zouden tekorten in innerlijke taal kunnen leiden tot beperkingen op het gebied van zelfregulatie en mentaliseren.

Voor de hypothese hierboven is wel enige empirische ondersteuning, maar nog geen wetenschappelijk bewijs. De komende jaren doen Kentalis en de Radbouduniversiteit onderzoek naar de rol van innerlijke taal in de ontwikkeling van EF en ToM bij kinderen met TOS.

We weten uit onderzoek (voor literatuurverwijzingen, zie: Isarin et al., 2017) dat kinderen met TOS vaker sociale en emotionele problemen hebben dan andere kinderen en dat kunnen zowel externaliserende als internaliserende problemen zijn. Kinderen met externaliserende problemen hebben weinig controle over hun emoties; emoties worden uit-geageerd en dat kan leiden tot heftige conflicten, woedeaanvallen, agressie en hyperactiviteit. Kinderen met internaliserende problemen oefenen te veel controle uit over hun eigen emoties waardoor ze emoties naar binnen richten of oefenen juist te weinig controle uit, waardoor ze blijven piekeren over problemen; het kan leiden tot teruggetrokken gedrag, depressie, angst en/of sociaal isolement. Vaak laten kinderen een combinatie zien van externaliserend en internaliserend gedrag. Zowel de internaliserende als de externaliserende problemen zijn ernstiger dan bij kinderen zonder TOS.

Sociale, internaliserende en externaliserende problemen blijken nauw samen te hangen met tekorten in emotionele competentie en dat geldt voor kinderen met TOS nog iets sterker dan voor kinderen zonder TOS (Van den Bedem, 2018). Als vermogen om emoties te herkennen, begrijpen en reguleren en er gepast op te reageren, ontwikkelt de emotionele competentie van kinderen zich in de interactie met anderen. Kinderen met TOS hebben over het algemeen minder

vriendjes dan andere kinderen en worden vaker gepest (Conti-Ramsden & Botting, 2004; Durkin & Conti-Ramsden, 2010; Isarin, 2012). Veel kinderen met TOS tonen teruggetrokken gedrag in hun interactiestijlen, ze zijn minder geneigd initiatief te nemen tot conversatie, spelen vaker alleen en zijn minder populair bij klasgenoten (Coster, 2001). Doordat kinderen met TOS minder toegang hebben tot sociale interactie zijn zij emotioneel vaak minder competent dan leeftijdsgenoten. Met name problemen met het begrijpen van de eigen emoties en die van anderen verhogen de kans op sociaal-emotionele problemen (Van den Bedem, 2018).

Intimiteit en seksualiteit

De seksuele ontwikkeling van kinderen met TOS verloopt niet anders dan die van andere kinderen. Maar als het gaat om het *communiceren* over lichamelijkeheid, intimiteit en seksualiteit verloopt de ontwikkeling wél anders. Kinderen met TOS hebben minder taal om hun gevoelens op dit gebied te verwoorden, ze communiceren minder, zowel met volwassenen als met leeftijdsgenoten en ze doen minder ervaring op met afstemming in sociale relaties. Het maakt kinderen met TOS op het gebied van intimiteit en seksualiteit niet alleen onwetender, maar ook kwetsbaarder voor grensoverschrijdingen en misbruik.

Thuis, op school en via de media komen kinderen dagelijks in aanraking met positieve en negatieve kanten van intimiteit en seksualiteit in de wereld van volwassenen. Tegelijkertijd ontwikkelt zich hun eigen seksualiteit onder invloed van ervaringen die kinderen opdoen. Aandacht voor relaties en seksualiteit op jonge leeftijd kan voorkomen dat kinderen later risico's gaan nemen of risico's gaan lopen. Jonge kinderen zijn nog heel open en in de onderbouw is seksualiteit nog een onderwerp zonder schaamte. Hoe eerder je het over lichamen, geslachtsdelen, aanrakingen en verliefde gevoelens hebt, hoe vertrouwder het thema wordt. De kinderen zullen er, ook als ze ouder worden, makkelijker over praten en de drempel om vragen te stellen zal lager zijn.

Klik om het filmpje af te spelen

Mediawijsheid

Net als andere kinderen komen kinderen met TOS steeds jonger in aanraking met sociale media. Ze bekijken filmpjes op internet, communiceren via WhatsApp, Facebook, Messenger, Snapchat en Instagram. De communicatieproblemen die kinderen met TOS hebben in het sociale verkeer offline, hebben ze ook online. Online kunnen de gevolgen van die problemen ingrijpender zijn dan offline.

Mediawijsheid is de combinatie van competenties die een mens nodig heeft om actief, bewust en veilig te kunnen participeren in een mediasamenleving. Mediawijzer onderscheidt vier soorten competenties: begrip, gebruik, communicatie en strategie. In de lessen van PeTOS wordt vanaf de middenbouw aandacht besteed aan het aspect communicatie. In groep 7 en 8 wordt extra aandacht besteed aan het leven dat kinderen online leiden. Aan de basiskennis over nieuwe media kan het gehele jaar door ook worden gewerkt met [mediamasters](#): een *serious game* over de kansen en gevaren van (digitale) media, speciaal voor groep 7 en 8.

BEGRIP			GEBRUIK		COMMUNICATIE			STRATEGIE	
B1 Inzicht hebben in de medialisering van de samenleving	B2 Begrijpen hoe media gemaakt worden	B3 Zien hoe media de werkelijkheid kleuren	G1 Apparaten, software en toepassingen gebruiken	G2 Oriënteren binnen media-omgevingen	C1 Informatie verwerken	C2 Content creëren	C3 Participeren in sociale netwerken	S1 Reflecteren op het eigen mediagebruik	S2 Doelen realiseren met media

Tabel 2. 'Competentiemodel Mediawijsheid': Kritisch begrip, Gebruik, Communicatie en Strategie.

Diversiteit in taal en cultuur

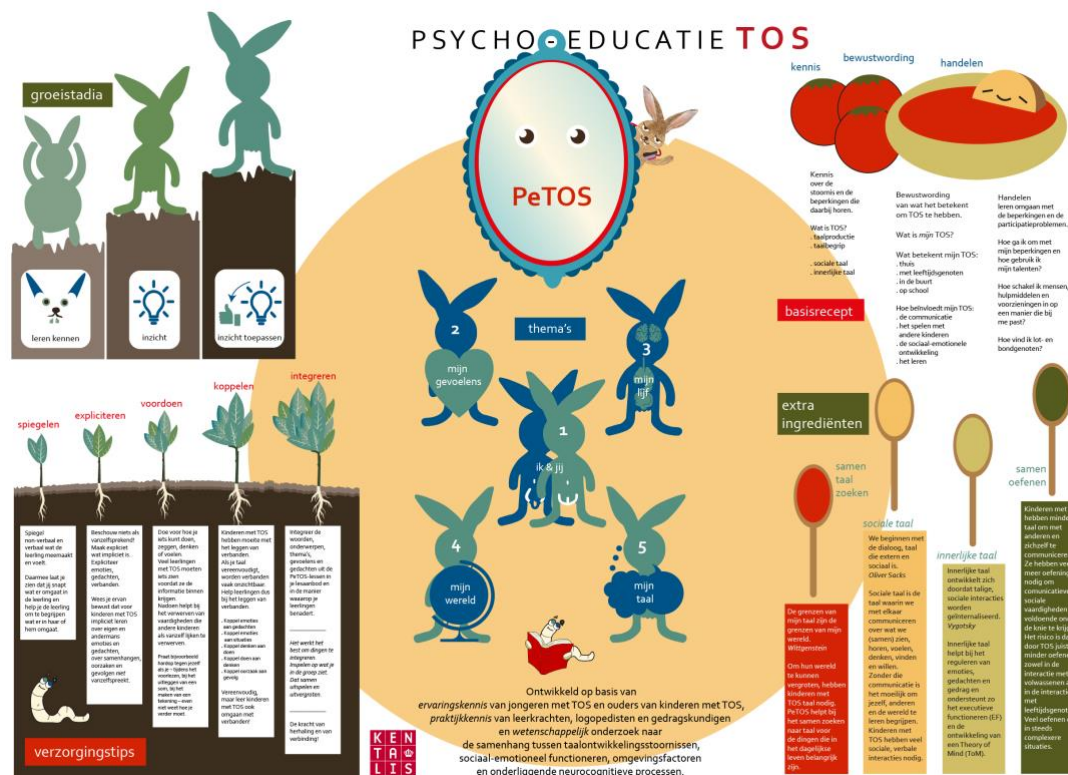
In steeds meer klassen in Nederland neemt de diversiteit toe, zowel in de talen die gesproken worden als in culturele achtergronden. Zo zijn er kinderen die – als tweede of derde generatie – thuis Nederlands en een andere taal aangeboden krijgen en kinderen die thuis alleen de taal van hun ouders horen en geen Nederlands. De meeste meertalige kinderen in Nederland worden opgevoed in hun thuistaal en horen daarnaast van jongs af aan Nederlands. De hoeveelheid taal die een kind per taal krijgt aangeboden en de leeftijd waarop dat gebeurt bepalen de mate waarin de talen worden beheerst. Kinderen die twee (of meer) talen tegelijkertijd leren kunnen een achterstand hebben in beide talen, omdat ze meer woorden en grammaticale regels aan het verwerven zijn. Kinderen die het Nederlands als tweede taal leren, hebben minder tijd gehad om het Nederlands machtig te worden en kunnen daardoor een taalachterstand hebben in het Nederlands. Als de taalontwikkeling in de tweede taal achterblijft, heeft dit negatieve gevolgen voor 'emotiekennis' en het vermogen tot zelfregulatie (Voltmer & Von Salisch, 2018).

Ook kinderen met TOS kunnen meertalig opgroeien. Hun meertaligheid is niet de oorzaak van TOS en maakt TOS ook niet erger (Kay-Rayning Bird, et al, 2016). Wel zijn meertalige kinderen met TOS in hun taalontwikkeling vaak iets minder ver dan eentalige kinderen met TOS van dezelfde leeftijd. De taalstoornis openbaart zich niet alleen in de tweede taal (of derde) taal waarmee het kind opgroeit, maar in alle talen. Meertalige kinderen met TOS hebben net als kinderen zonder TOS hun thuistaal nodig voor een goede communicatie met hun familie. Er zijn aanwijzingen dat meertalige kinderen met TOS cognitieve voordelen hebben ten opzichte van eentalige kinderen met TOS (Engel de Abreu, Cruz & Puglisi, 2014).

Taal en cultuur zijn aan elkaar gerelateerd: bepaalde zaken, zoals gerechten die thuis gegeten worden, religieuze onderwerpen, gebruiken en taboes, kunnen vaak het beste worden benoemd en besproken in de thuistaal. Emotiewoorden komen het beste binnen in de taal die het dichtst bij je 'hart' zit. De talen die je spreekt zijn onderdeel van je identiteit en verdienen dus ook aandacht als aan de identiteitsontwikkeling van kinderen wordt gewerkt.

Aandacht voor de thuishalen van leerlingen blijkt een positief effect te hebben op het welbevinden van leerlingen, het ontwikkelen van talenten en het leren van Nederlands (LPTN, 2017). Gelukkig komt er de laatste jaren steeds meer aandacht voor de waarde van thuishalen in de klas (Boendermaker & Helsloot, 2017).

Werken aan diversiteit in taal en cultuur behoort niet tot de leerdoelen van PeTOS, maar het gegeven van diversiteit in de klas loopt als een rode draad door de lessen. Bij een groot aantal lessen – en vooral bij lessen die te maken hebben met zelfbeeld – is concreet aangegeven hoe aandacht kan worden besteed aan de meertaligheid en de diverse culturele achtergronden van kinderen in de klas. In de samenleving wordt vaak weinig positief aangekeken tegen anderstaligheid, immigratie en/of het behoren tot een culturele minderheid. Het is van belang om daar tegenwicht aan te bieden door kinderen trots te laten zijn op hun afkomst en hun talen.

Psycho-educatie: kennis, bewustwording, handelen

Psycho-educatie biedt kennis, informatie, inzicht en handelingsadviezen aan mensen met een ziekte of stoornis en hun omgeving. Psycho-educatie heeft tot doel mensen:

- kennis te bieden over de stoornis en de beperkingen die daarbij horen,
- zich bewust te laten worden van de betekenis en (psychische en sociale) gevolgen van de beperkingen in het dagelijks leven,
- handvatten te bieden voor het (leren) omgaan met beperkingen, kwaliteiten en beschikbare hulpmiddelen en voorzieningen.

Het belang van psycho-educatie wordt door steeds meer professionals in zorg en onderwijs onderkend. De psychiatrie en de jeugdhulpverlening hebben daarin een voortrekkersrol vervuld. In het cluster-2 onderwijs is vooral de methode *Ik ben speciaal*, voor kinderen en volwassenen met autisme, bekend.

Psycho-educatie TOS

Om inhoud te kunnen geven aan psycho-educatie op het gebied van TOS moeten we de drie genoemde elementen – kennis, bewustwording en handelen – vullen op een manier die past bij kinderen met TOS en hun ouders.

Als we kijken naar *kennis* over TOS dan betekent dit dat we veel aandacht moeten besteden aan taalgebruik: niet alleen de kinderen en jongeren met TOS, maar ook hun ouders hebben vaak (grote) problemen met taal.

Voor *bewustwording* betekent het dat we goed moeten nadenken over de vertaling van algemene kennis naar bewustwording over concrete verschijningsvormen van TOS bij *dit* kind in *deze* omgeving. TOS is een spectrumstoornis met voor elk kind een eigen ‘gezicht’ én vaak in elke levensfase andere beperkingen en problemen die op de voorgrond treden.

Als het gaat over het *handelen* dan is het bij TOS van het grootste belang om te zoeken naar een balans tussen overvragen en ondervragen. Volwassenen hebben de neiging kinderen met TOS communicatief te overvragen en ze op andere domeinen te ondervragen. Het overschatten van de communicatieve mogelijkheden van kinderen met TOS leidt tot wanhoop en frustratie; het onderschatten van andere en compenserende vaardigheden leidt tot overbescherming, betutteling en aangeleerde hulpeloosheid.

Emotionele voorwaarden

Psycho-educatie op het gebied van TOS vraagt niet alleen qua taalgebruik, maar ook op een ander vlak extra zorg en aanpassingen. Hoe belangrijk het ook is om met kinderen te praten over TOS, het kan alleen als kinderen er aan toe zijn. Het benoemen van problemen met taal en communicatie *in termen van TOS* is pas echt aan de orde in de bovenbouw, als kinderen een jaar of negen zijn. Voor die tijd kan wel vanuit de leefwereld van het kind worden gesproken over de concrete en dagelijkse problemen die ze ervaren.

Het is niet zinvol als we met emotioneel jonge kinderen aan tafel gaan zitten en ‘vanuit het niets’ aan hen vragen wat ze allemaal moeilijk vinden in taal en communicatie, om ze vervolgens te vertellen dat ze TOS hebben – en dat ze daar waarschijnlijk hun hele leven last van zullen hebben. Praten over dingen die moeilijk of pijnlijk zijn vereist een concreet anker en een zekere emotionele basis die bij veel kinderen met TOS nog ontbreekt.

Veel kinderen met TOS hebben moeite met het herkennen en begrijpen van emoties, zowel bij zichzelf als bij anderen. Hiermee samenhangend hebben veel kinderen met TOS vaak weinig besef van wat ze vinden, willen en kunnen en weinig zicht op hun relaties met anderen. Ook het vermogen om de aandacht – alleen of samen – op iets te richten is vaak minder goed ontwikkeld. Gerichte en gedeelde aandacht zijn voorwaarden voor leren en interactie.

Noodzakelijk inhaalslag

Een wankel taalbasis geeft een zwakke sociaal-emotionele basis én dus een wankel basis voor psycho-educatie op het gebied van TOS. Het betekent dat we met kinderen met TOS ook en vooral een sociaal-emotionele inhaalslag moeten maken. Dat de sociale en emotionele basis van veel kinderen met TOS vaak zo zwak is, hangt samen met aangeboren en verworven tekorten in taal. Het is wrang, maar bijna onvermijdelijk, dat aangeboren tekorten in taal er vaak onbedoeld toe leiden dat kinderen naarmate ze ouder worden steeds minder taal (of minder complexe taal) krijgen aangeboden. Een kind dat weinig vraagt, krijgt weinig antwoorden; een kind dat weinig begrijpt, krijgt eenvoudige antwoorden én vragen. Dat kinderen met TOS in de loop van hun leven minder taal krijgen aangereikt dan andere kinderen is extra wrang omdat zij juist *meer* taalaanbod nodig hebben om zich verder te kunnen ontwikkelen.

Kinderen met TOS hebben minder taal tot hun beschikking om met anderen te communiceren – minder *sociale* taal – en minder taal om met zichzelf te communiceren – minder *innerlijke* taal. Zowel sociale taal als innerlijke taal hebben ze nodig om zich sociaal en emotioneel evenwichtig te kunnen ontwikkelen. Sociale taal is noodzakelijk omdat kinderen in gesprekken met volwassenen en leeftijdsgenoten inzicht verwerven in de innerlijke wereld van zichzelf en anderen en in de wereld om hen heen. In sociale taal wordt antwoord gegeven op vragen over emoties, over relaties tussen mensen, over oorzaak en gevolg en over intenties, gedachten en verlangens. Innerlijke taal helpt ons bij het controleren van innerlijke impulsen, het reguleren van emoties, het oproepen van relevante ervaringen, het plannen en het oplossen van problemen. Naarmate kinderen minder innerlijke taal hebben, kunnen zij zichzelf minder goed sturen en zichzelf en anderen minder goed ‘lezen’.

TOS leidt tot problemen met het ‘lezen’ van de emoties en gedachten van zichzelf en anderen en problemen met het reguleren van emoties en gedrag. Psycho-educatie TOS is dus altijd *ook* of *eerst*: hulp bij het leren lezen en sturen van zichzelf en anderen.

PeTOS-talent

Psycho-educatie TOS gaat over veel meer dan alleen TOS. Misschien gaat het wel vooral over jouw vermogen en bereidheid om naast kinderen met TOS te gaan staan: je vermogen en bereidheid om daar, *naast* hen, naar de wereld te kijken met *hun* ogen en te luisteren met *hun* oren. Misschien slaag je er als leerkracht alleen maar vanuit deze positie in om kinderen met TOS te helpen: bij het leren lezen en sturen van zichzelf en anderen en bij het leren leven met TOS.

Jouw kennis over TOS, *jouw* bewustzijn over de betekenis van TOS voor het dagelijks leven op school en *jouw* manier van omgaan met TOS-leerlingen: dat zijn de ingrediënten waarvan PeTOS het hebben moet. De leerdoelen zijn de basis, zoals tomaten de basis zijn in tomatensoep. Ze beschrijven wat de leerlingen met TOS aan het eind van een jaar moeten kunnen, ze zijn de bodem waarop jij staat, maar ze hebben geen smaak zonder jouw ingrediënten. *Jij* maakt PeTOS. We nodigen je uit om daarbij gebruik te maken van de onderstaande kruiden.

	SIEGEL	Spiegel non-verbaal en verbaal wat de leerling meemaakt en voelt. Daarmee laat je zien dat jij snapt wat er omgaat in de leerling en help je de leerling om te begrijpen wat er in haar/hem omgaat.
	DOE VOOR	Doe voor hoe je iets kunt doen, zeggen, denken of voelen. Veel leerlingen met TOS moeten iets <i>zien</i> voordat ze de informatie binnen krijgen. Nadoen helpt bij het verwerven van vaardigheden die andere kinderen als vanzelf lijken te verwerven. Praat bijvoorbeeld hardop tegen jezelf als je – tijdens het voorlezen, bij het uitleggen van een som, bij het maken van een tekening – even niet weet hoe je verder moet.
	EXPLICITEER	Beschouw niets als vanzelfsprekend! Maak expliciet wat impliciet is. Expliciteer emoties, gedachten, verbanden. Wees je ervan bewust dat impliciet leren over eigen en andermans emoties en gedachten, over samenhangen, oorzaken en gevolgen voor kinderen met TOS niet vanzelf spreekt.

KOPPEL

Kinderen met TOS hebben moeite met het leggen van verbanden.

Als de (gesproken en geschreven) taal voor hen wordt vereenvoudigd, wordt het leggen van verbanden vaak nog moeilijker.

Help leerlingen bij het leggen van verbanden.

- Koppel emoties aan gedachten
- Koppel emoties aan situaties
- Koppel denken aan doen
- Koppel doen aan denken
- Koppel oorzaak aan gevolg

Vereenvoudig, maar maak het kinderen met TOS niet *moeilijker* door te vereenvoudigen! Leer ze omgaan met verbanden!

INTEGREER

Integreer de onderwerpen, thema's, gevoelens en gedachten uit de PeTOS-lessen elke dag in het lesaanbod en je benadering van leerlingen.

De kracht van herhaling en van verbinding!

Literatuur

- Alderson-Day, B. & Fernyhough, C. (2015). Inner Speech: Development, Cognitive Functions, Phenomenology, and Neurobiology. *Psychological Bulletin*, 141 (5), 931–965. <http://dx.doi.org/10.1037/bul0000021931>.
- Aziz, S.A., Fletcher, J. & Bayliss, D.M. (2017). Self-regulatory speech during planning and problemsolving in children with SLI and their typically developing peers. *International Journal of Language & Communication Disorders*, 52:3, 311-322.
- Barkley, R. A. (2012) *Executive Functions: What They Are, How They Work, and Why They Evolved*. Guilford Press; New York, NY.
- Bedem, van den, N. (2018). *De sociaal-emotionele ontwikkeling van kinderen met een taalontwikkelingsstoornis. Problemen, oorzaken en oplossingen*. Universiteit Leiden & Koninklijke Kentalis. <https://www.kentalis.nl/wetenschappelijk-onderzoek/onderzoek-naar-sociaal-emotioneel-ontwikkeling-van-kinderen-met-tos>
- Bedem, van den, N. (2020). *Emotions and the psychosocial development of children with and without developmental language disorder*. Doctoral thesis. Leiden University.
- Bishop, D.V.M. (2014). *Uncommon understanding*. Hove, UK: Psychology Press.
- Blumenthal, M. (2017). Taal in het kwadraat. Neuropsychologisch model belicht innerlijke taal bij TOS. VHZ-online: http://vhz-online.nl/media/pdf_2017/17_audcom_vhz_3_interview_lr.pdf
- Boendermaker, C. & K. Helsloot, De thuistaal in de klas. JSW 2 oktober 2017. https://www.taallectoren.nl/images/Boendermaker_Helsloot_De_thuistaal_in_de_klas.pdf
- Brinthaup, T.M., Hein, M.B., & Kramer, T.E. (2009). The self-talk scale: Development, factor analysis, and validation. *Journal of Personality Assessment*, 91, 82–92.
- CED-groep/Rutgers (2015). *Leerlijn Seksuele vorming*: <https://www.seksuelevorming.nl/onderwijssoort/voortgezet-speciaal-onderwijs/leerlijn-seksuele-vorming>
- College van de rechten van de mens (2018). *Toolbox mensenrechten*: <https://www.mensenrechten.nl/nl/opschool>
- Conti-Ramsden, G., & Botting, N. (2004). Social difficulties and victimization in children with SLI at 11 years of age. *Journal of Speech, Language, & Hearing Research*, 47, 145–161.
- Coster, F. (2001) *Behavioral problems in children with specific language impairments*. Proefschrift Rijksuniversiteit Groningen.
- Cragg, L. & Nation, K. (2010). Language and the development of cognitive control. *Topics in Cognitive Science*, 2, 631-642.
- Durkin, K. and Conti-Ramsden, G. (2010). Young people with specific language impairment: A review of social and emotional functioning in adolescence. *Child Language Teaching and Therapy*, 26(2), 105-121. Doi: 10.1177/0265659010368750.
- Engel de Abreu, P, Cruz-Santos, A. & Puglisi, M. (2014). Specific language impairment in language-minority children from low-income families. In: *International Journal of Language & Communication Disorders*, 49, 6: 736-747.
- Fernyhough, C., & Meins, E. (2009). Private speech and theory of mind: Evidence for developing interfunctional relations. In A. Winsler, C. Fernyhough, & I. Montero (Eds.), *Private speech, executive functioning, and the development of verbal self-regulation* (pp. 95–104). New York: Cambridge University Press.

- Isarin, J., & de jongeren van SpraakSaam (2012). *Jongeren met een taalstoornis spreken zich uit*. Sint-Michielsgestel; Kentalis.
<https://www.kentalis.nl/wetenschappelijk-onderzoek/spraakzaam-ervaringen-van-jongeren-met-tos>
- Isarin, J., Jekeli, I., Hermans, D. en Vissers, C. (2017). *Handreiking sociaal-emotionele problematiek bij kinderen en jongeren met TOS*. Kentalis.
<https://www.kentalis.nl/wetenschappelijk-onderzoek/taal-en-sociaal-emotionele-problematiek-bij-tos>
- Kay-Raining Bird, E. et al., Bilingualism in children with developmental disorders: A narrative review. *Journal of Communication Disorders* (2016),
<http://dx.doi.org/10.1016/j.jcomdis.2016.07.003>
- Kennisnet. Sociale media in het speciaal onderwijs: <https://socialemediainhetso.kennisnet.nl>
- Kentalis (2016). Samen sterk in communicatie. De zorgvisie TOS. Aanvragen bij: j.isarin@kentalis.nl
- Kwink (2018). Week van de mediawijsheid. Heb jij het onder de duim? Amersfoort. <https://www.mediawijzer.net/dit-was-de-wvdm18/>
- LPTN (2017). *Ruimte voor nieuwe talenten*. Schrijfgroep LPTN: www.taallectoren.nl
- Rutgers en CED-groep (2016). *Seksuele opvoeding van kinderen met een beperking 0-18 jaar*. Utrecht.
- Rutgers (2016). *Draaiboek Kriebels op school. Voor een ouderavond relationele en seksuele vorming in het speciaal onderwijs*. Utrecht.
- SLO (2010). *Leerlijnen en vocabulaires in de praktijk*.
- SLO. Kerndoelen SO: <https://slo.nl/sectoren/so/nl-ml/>
- Smit, L.G.H., Knoors, H., Hermans, D. Verhoeven, L. & Vissers, C. (2019). The interplay between Theory of Mind and social emotional functioning in adolescents with communication and language problems. *Frontiers in Psychology*, vol. 10, (2019), article 1488.
<https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.01488>
- Verboom (2016). *Methodiek Kinderen aan de praat krijgen zonder vragen te stellen*. Drachten: Kentalis.
- Verhallen, M. & Walst, R. (2011). *Taalontwikkeling op School, handboek voor interactief taalonderwijs*. Bussum: Coutino
- Vissers, C.Th.W.M., Koolen, S. (2016). Theory of Mind Deficits and Social Emotional Functioning in Preschoolers with Specific Language Impairment. *Frontiers in Psychology*, 7:1734. doi: 10.3389/fpsyg.2016.01734.
- Vissers, C.Th.W.M., Koolen, S., Hermans, D., Scheper, A. & Knoors, H. (2015). Executive functioning in preschoolers with specific language impairment. *Frontiers in Psychology* 6:1574.
- Vissers, C. & Honée-Van Zijl de Jong, M. (2016). Theory of Mind behandeling, een kwestie van Bewust-Zijn. Tijdschrift voor Neuropsychologie, 2.
- Vissers, C. T. W. M., and Hermans, D. (2018). Social-emotional problems in deaf and hard-of-hearing children from an executive and theory-of-mind perspective. *Oxford Scholarship Online*. doi: 10.1093/oso/9780190880545.003.0020
- Vissers, C.Th.W.M. & Honée-van Zijl de Jong, M. (2018) Theory of Mind: een kwestie van bewust-Zijn: Een behandelmethode voor de ontwikkeling van reflexief vermogen. Den Haag/Leuven: Acco.
- Vissers, C., Isarin, J. Hermans, D. & Jekeli, I. (2021). *Taal in het kwadraat. Kinderen met TOS beter begrijpen*. Huizen: Uitgeverij Pica.
- Voltmer, K. & M. von Salsch, Native-born German and immigrant children's development of emotion knowledge; A latent growth curve analysis. *British Journal of Developmental Psychology*. DOI:101111bjdp.12262.
- Willemsen, M., Verboom, M. & Hermans, D. (2016). Co-teaching leerkracht en logopedist. Vught; Kentalis <http://www.audcom.nl/vhz/artikelen/2013/vhz-2013-2-artikel.pdf>

BIJLAGEN: Welke doelen dekt PeTOS?

Bijlage 1: PeTOS en de sociaal-emotionele doelen (CED/SCOL)

In PeTOS wordt gewerkt aan sociaal-emotionele ontwikkelingsdoelen en aan de *voorwaarden* voor meer complexe doelen. Je kunt pas ervaringen delen, aardig doen, jezelf presenteren, kiezen, opkomen voor jezelf en omgaan met ruzie en met je TOS als je een basis hebt gelegd, in gevoel en taal.

SEO-doelen die (bijna) letterlijk in PeTOS voorkomen staan naast elkaar in het overzicht. Als het werken aan PeTOS-doelen een voorwaarde is voor het behalen van de SEO-doelen, dan zijn de PeTOS-doelen cursief.

SEO-doel	PeTOS-doel
Doel SEO	Vrijwel gelijk doel in PeTOS
Doel SEO	<i>In PeTOS wordt gewerkt aan het hoofddoel en aan voorwaarden om het subdoel te behalen.</i>
Doel SEO (behandeld in andere groep)	-
Doel SEO: dagelijkse vaardigheden, afspraken en omgangsvormen in de klas	-
Doel SEO: Spraakwaterval-doel (oefenen, doen, durven)	-

	SEO		PeTOS
Groep 1			
1.	Ervaringen delen	Geeft aan wat hij/zij leuk/lekker/mooi/interessant vindt (smaak/voorkeur).	1.2. De leerling kan benoemen van wat en wie hij/zij houdt en kan kiezen van welke activiteit hij/zij het meest houdt.
		Toont gevoelens van blijdschap, angst, boosheid en verdriet.	2.4. De leerling kan laten zien of benoemen wat hij/zij leuk vindt om te doen.
		Toont teleurstelling.	2.1. De leerling herkent de vier basisemoties bij zichzelf: boos, blij, bang, verdrietig (de leerkracht benoemt).
			2.2. De leerling herkent de vier basisemoties en kan de gezichtsuitdrukking ervan imiteren.
			2.4. De leerling kan onderscheid maken tussen prettige en nare gevoelens.
			5.1. De leerling kan eenvoudige boodschappen overbrengen met lichaamshoudingen en gezichtsuitdrukkingen.
			2.3.

		Vertelt in de kring over iets dat hij/zij zojuist op school heeft meegemaakt (korte tijd ertussen). Trekt actief aandacht als hij/zij iets wil zeggen. Noemt een naam om de aandacht van een ander op iets te vestigen.	1.4. 5.3.	De leerling begrijpt dat je teleurgesteld bent als er iets niet gaat zoals je had verwacht en weet wat troosten is. De leerling kan benoemen wie er deel uitmaken van het eigen gezin. De leerling kan laten zien wat je met lichaamstaal (lichaamshouding en gezichtsuitdrukking) kan zeggen en weet hoe je in de klas met lichaamstaal de aandacht vraagt.
2.	Aardig doen	Zegt sorry als er door hem per ongeluk iets misgaat (drinken valt om, tekening raakt zoek). Luistert als iemand iets vertelt (is stil). Troost iemand die gevallen is. Zegt dankjewel als reactie op het woord alsjeblieft. Vraagt aan een ander of hij een voorwerp van hem mag gebruiken (pakt het niet af).	2.5. 1.5. 1.6. 2.3.	De leerling herkent het verschil tussen per ongeluk en expres, weet dat je een ander geen pijn mag doen en kan sorry zeggen als er per ongeluk iets misgaat. <i>De leerling kan vertellen of laten zien wat hij/zij doet met een vriend/vrienden en hoe hij/zij laat merken iemand aardig vindt.</i> <i>De leerling weet hoe je je kunt voelen als je iemand lief vindt of als je iemand niet aardig vindt en hoe je dat kunt laten merken.</i> <i>De leerling begrijpt dat je teleurgesteld bent als er iets niet gaat zoals je had verwacht.</i>
3.	Jezelf presenteren	Vraagt in de klas op een adequate manier aandacht (vinger opsteken, naar leerkracht lopen). Toont trots. Geeft antwoord op een vraag. Stopt met vertellen als de leerkracht dit zegt. Wacht op zijn beurt (in de kring, bij een werkje). Vertelt een idee aan de leerkracht (nieuw spel, activiteit).	5.3. 5.6. 1.1. 1.3. 3.4. 4.1.	De leerling kan laten zien wat je met lichaamstaal (lichaamshouding en gezichtsuitdrukking) kan zeggen en weet hoe je in de klas met lichaamstaal de aandacht vraagt. De leerling kent het begrip trots. <i>De leerling herkent zichzelf (in de spiegel en op een foto) als uniek en kan vertellen wie hij/zij is (naam, leeftijd).</i> <i>De leerling kan een aantal dingen benoemen die hij/zij goed kan en (nog) niet zo goed kan.</i> <i>De leerling kan met behulp van een (eigen) baby-foto aanwijzen wat er is veranderd sinds haar/zijn geboorte.</i> <i>De leerling laat zien in wat voor soort huis hij/zij woont.</i>

			5.2. 5.4.	<i>De leerling kan verschillen en overeenkomsten tussen zichzelf en anderen benoemen.</i> <i>De leerling kan het aangeven als het niet lukt om te zeggen wat hij/zij bedoelt en accepteert hulp van de leerkracht.</i>
4.	Een keuze maken	Kiest tussen twee of drie aangeboden voorwerpen (bal – pop, jam – kaas). <i>Kiest wat hij wil doen op basis van eigen voorkeuren.</i>	1.2. 1.5. 2.4.	<i>De leerling kan benoemen van wat en wie hij/zij houdt en kan kiezen van welke activiteit hij/zij het meest houdt.</i> <i>De leerling kan vertellen of laten zien wat hij/zij doet met een vriend/vrienden.</i> <i>De leerling kan onderscheid maken tussen prettige en nare gevoelens.</i>
5.	Opkomen voor jezelf	Vraagt om hulp als iets hem alleen niet lukt (aan- en uitkleden). <i>Loopt weg als een ander onaardig tegen hem doet.</i> <i>Vraagt aan een medeleerling of hij mee mag doen met een spel.</i>	5.5. 2.4. 3.5. 3.6. 4.4.	<i>De leerling vraagt hulp als hij/zij hulp nodig heeft.</i> <i>De leerling kan onderscheid maken tussen prettige en nare gevoelens.</i> <i>De leerling kan aangeven in welke situaties en met wie hij/zij wel of juist niet bloot wil zijn.</i> <i>De leerling (her)kent het verschil tussen plezierige en onplezierige aanraking en kan aan anderen (laten) zien of hij/zij een aanraking wel of niet prettig vindt.</i> <i>De leerling kent de weg in school (wc, beweeglokaal, docentenkamer, kamer logopedist) en voelt zich er veilig.</i>
6.	Omgaan met ruzie	Benoemt dat hij een ander geen pijn mag doen. Reageert bij boosheid op de aanwijzing/correctie van de leerkracht.	2.5. 2.6.	<i>De leerling herkent het verschil tussen per ongeluk en expres, weet dat je een ander geen pijn mag doen en kan sorry zeggen als er per ongeluk iets misgaat.</i> <i>De leerling herkent heftige emoties en reageert op de aanwijzing of correctie van de leerkracht.</i>
7.	Omgaan met TOS	Voelt zich veilig in de omgeving. Accepteert hulp van een vertrouwenspersoon (eigen leerkracht).	4.4. 5.4.	<i>De leerling kent de weg in school (wc, beweeglokaal, docentenkamer, kamer logopedist) en voelt zich er veilig.</i> <i>De leerling kan het aangeven als het niet lukt om te zeggen wat hij/zij bedoelt (bijvoorbeeld met een afgesproken gebaar of plaatje) en accepteert hulp van de leerkracht.</i>

			5.5.	De leerling vraagt hulp als hij/zij hulp nodig heeft.
Groep 2				
1.	Ervaringen delen	Vertelt wat hij die dag op school heeft meegemaakt (aan einde in kring). Deelt een soortgelijke ervaring met anderen (ik ben daar ook geweest). Herkent basale gevoelens bij zichzelf (verdriet, blijdschap, boosheid, angst). Toont verbazing (Groep 3: 2.1.). Luistert wanneer een medeleerling vertelt dat hij iets anders wil. Neemt afscheid in verschillende situaties (tot straks, fijne vakantie).	1.2. De leerling kan laten zien of benoemen van wie en wat hij/zij niet erg houdt. 1.3. De leerling kan iets benoemen wat hij/zij kortgeleden heeft geleerd. 1.4. De leerling kan benoemen wie hij/zij kent van de eigen familie. 4.4. De leerling kan vertellen hoe hij/zij naar school komt (met wie, met welk vervoermiddel). 4.5. De leerling kan benoemen wat hij/zij deze dag na schooltijd gaat doen. 2.1. De leerling herkent de vier basisemoties en geeft aan waar in haar/zijn lijf deze emoties worden gevoeld (de leerling benoemt zelf).	
2.	Aardig doen	Troost iemand die bang of verdrietig is. Helpt een ander als die daar om vraagt. Feliciteert een ander met zijn verjaardag. Houdt zich aan een afspraak met een medeleerling (samen knikkeren op het plein als je dat hebt afgesproken). Geeft een compliment over iets dat een ander gemaakt heeft.	2.2. De leerling herkent de vier basisemoties bij anderen en weet hoe zij/hij daarop kan reageren. 1.5. De leerling kan vertellen of laten zien wat hij/zij voelt voor een vriend (of over vriendschap). 2.1. De leerling herkent de vier basisemoties en geeft aan waar in haar/zijn lijf deze emoties worden gevoeld (de leerling benoemt zelf). 2.3. De leerling kan benoemen waarom hij/zij soms blij, boos, bang of verdrietig is. 5.1. De leerling kan eenvoudige lichaamshoudingen en gezichtsuitdrukkingen van anderen 'lezen'.	

3.	Jezelf presenteren	Vertelt wat hij leuk vindt om te doen. Gaat adequaat om met gevoelens van trots. Vertelt een idee aan een medeleerling (nieuw spel, activiteit). Vraagt in verschillende situaties op een adequate manier aandacht (iemand aantikken, vragen of je mag storen).	1.1. De leerling kan laten zien wat hij/zij leuk vindt of graag doet. 5.6. De leerling kan herkennen en laten zien hoe 'je trots voelen' er uitziet. <i>De leerling kan benoemen of laten zien dat hij/zij groeit in lengte en gewicht.</i> 3.4. <i>De leerling laat zien wie er allemaal in zijn/haar huis wonen (inclusief mogelijke huisdieren).</i> 4.1. <i>De leerling kan iets vertellen over een plek vlakbij huis (supermarkt/speelplek/kerk/moskee, (drukke) weg/park).</i> 4.2.
4.	Een keuze maken	Maakt een keuze en blijft daarbij. Geeft aan dat hij een andere keuze wil maken dan de ander (hij wil naar buiten, ik niet).	2.4. <i>De leerling kan van prettige en nare gevoelens aangeven of deze een beetje prettig/naar zijn of (heel) erg prettig/naar.</i>
5.	Opkomen voor jezelf	Zegt nee als hij iets niet wil. Zoekt de leerkracht op om te vertellen dat hij niet mee mag doen. Maakt aan de leerkracht duidelijk dat een ander onaardig tegen hem doet. Vraagt hulp als het doen van een werkje alleen niet lukt.	3.6. De leerling weet dat aanraking (een aai, een knuffel, een kus, en omhelzing) fijn kan zijn en zegt duidelijk 'nee' als hij/zij een aanraking onplezierig vindt of iets niet wil. 2.6. De leerling vraagt hulp aan de leerkracht als hij/zij heftige emoties ervaart. 5.4. De leerling kan zelf strategieën bedenken voor als er iets niet lukt en aangeven als het uiteindelijk niet lukt om iets zelf op te lossen. 5.5. De leerling kan benoemen waarmee hij/zij hulp bij nodig heeft.
6.	Omgaan met ruzie	Luistert naar een ander als die sorry zegt. Volgt het advies van de leerkracht op bij een meningsverschil. Kalmeert bij boosheid na een aanwijzing van de leerkracht.	2.5. De leerling 'maakt het weer goed' als hij/zij per ongeluk iets kapot maakt of iemand pijn doet. 2.6. De leerling vraagt hulp aan de leerkracht als hij/zij heftige emoties ervaart.

		Vertelt na een ruzie wat er gebeurd is. Laat non-verbaal/ verbaal merken dat de ruzie voorbij is. Uit zijn boosheid zonder anderen fysiek pijn te doen of materiaal kapot te maken.		
7.	Omgaan met TOS	Geeft uiterlijke verschillen aan tussen hemzelf en andere kinderen (bril, blond haar, hogere stem, baard, hulpmiddelen). Geeft aan waar hij aan toe is (nieuwe taak aandurven).	4.6. 5.1. 5.2.	De leerling kan verschillen en overeenkomsten tussen zichzelf en anderen benoemen. De leerling herkent dat taal iets is wat je moet leren en dat het voor de een moeilijker is dan voor de ander om te leren praten. De leerling begrijpt dat taal een middel is om iets te bereiken.
Groep 3				
1.	Ervaringen delen	Herkent gevoelens van blijdschap, angst, boosheid en verdriet bij een ander. Vertelt over grappige situaties die hij heeft meegemaakt (in kring, aan juf, aan medeleerling).	2.1. 2.2. 2.3. 2.4. 1.4. 3.2. 1.4. 2.5. 4.1.	De leerling herkent de emoties 'verbazing' en 'walging' en kan deze benoemen. De leerling herkent emoties in gezichtsuitdrukkingen en lichaamshouding en kan deze imiteren. De leerling benoemt waarom een ander blij, boos, bang of verdrietig is en waar een ander van walgt. De leerling kan met behulp van de PeTOS-thermometer gradaties aangeven van het warm/koud hebben, pijn hebben, zich lekker/niet lekker voelen, moe/uitgerust zijn. De leerling herkent emoties en kan met behulp van een gevoelsthermometer aangeven hoe heftig de emotie is. <i>De leerling kan benoemen of laten zien welke activiteiten hij/zij onderneemt met belangrijke gezins- en familieleden.</i> <i>De leerling kan vertellen of hij/zij iets expres of per ongeluk heeft gedaan.</i> <i>De leerling tekent haar/zijn slaapkamer en kan hier iets over vertellen en kan actief luisteren naar wat een ander vertelt.</i>

			4.2. 5.1.	<i>De leerling kan vertellen waar hij/zij buiten speelt.</i> <i>De leerling kan een concrete boodschap zenden en ontvangen.</i>
2.	Aardig doen	Luistert actief naar een ander (aankijken, knikken, een vraag stellen, stil zijn). Heeft besef van 'goed en kwaad' in eenvoudige situaties (stelen en klikken mag niet, je hoort fatsoenlijk en beleefd te zijn). Helpt een ander als hij merkt dat iets niet lukt. Bedankt als een ander hem iets geeft of iets voor hem doet. Trekt zich terug (accepteert het) als een ander niet geholpen of met rust gelaten wil worden. Laat een ander meespelen. Maakt afspraken met een medeleerling over om beurten een voorwerp gebruiken waar je beiden mee wilt spelen.	1.1. 1.2. 4.4. 1.5. 1.6.	De leerling kan met behulp van zelfgekozen plaatjes iets over zichzelf vertellen, kan naar klasgenoten kijken tijdens het vertellen en kan actief luisteren naar wat een klasgenoot vertelt. De leerling snapt dat je ook wel eens boos kan zijn op iemand van wie je houdt en dat iemand van wie je houdt ook wel eens boos kan zijn op jou. De leerling kan een voorwerp of boodschap naar een leerkracht in een ander lokaal brengen en weet aan welke regels hij/zij zich moet houden (aankloppen, bedanken). <i>De leerling snapt dat vriendjes verschillen van elkaar en dat je met de één andere dingen doet dan met de ander.</i> <i>De leerling kan het begrip 'verliefd' toepassen op situaties waarin je iemand heel erg lief of leuk vindt.</i>
3.	Jezelf presenteren	Denkt van tevoren na over wat hij wil vertellen.	1.1. 4.1. 4.5. 5.3.	De leerling kan met behulp van zelfgekozen plaatjes iets over zichzelf vertellen. De leerling tekent haar/zijn slaapkamer en kan hier iets over vertellen en kan actief luisteren naar wat een ander vertelt. De leerling kan vertellen over twee vrijetijdsactiviteiten die hij/zij in het weekend onderneemt. De leerling kan benoemen welke taal of talen hij/zij begrijpt en spreekt.

		Vertelt wat hijzelf en wat een ander goed kan. Kijkt anderen aan wanneer hij iets vertelt in de kring. Reageert op positieve feedback (kijkt trots). Stelt zichzelf netjes aan een ander voor in een bekende omgeving (hand geven, naam zeggen).	1.3.	De leerling kan iets benoemen wat hij/zij nog niet kan en graag wil leren.
4.	Een keuze maken	Denkt na voor hij een keus maakt. Durft een andere keuze te maken dan een vriend. Gaat soms mee in de keus van een ander (spelmateriaal).	1.1. 1.5.	<i>De leerling kan met behulp van zelf gekozen plaatjes iets over zichzelf vertellen.</i> <i>De leerling snapt dat vriendjes verschillen van elkaar en dat je met de één andere dingen doet dan met de ander.</i>
5.	Opkomen voor jezelf	Toont gevoelens van schaamte (zie ook Groep 4: 2.1.) Komt voor zichzelf op bij ongewenste aanrakingen of uitingen (weglopen, nee zeggen). Vertelt het als hij wordt overgeslagen of als iets dat beloofd is vergeten wordt. Kiest als hij niet mee mag doen uit twee door de leerkracht aangereikte oplossingen. Komt voor zijn mening uit in een een-op-een gesprek zonder deze te motiveren (ik vind voetbal stom). Maakt onderscheid tussen iemand die de baas speelt en echt gezag.	2.3. 2.6. 3.6.	De leerling weet wat schaamte is, kan laten zien dat hij/zij zich schaamt over iets en weet dat je je ook kunt schamen voor dingen waar je niets aan kunt doen. <i>De leerling geeft het met een knijpertje op de gevoelsthermometer op tijd aan als hij/zij heftige emoties ervaart.</i> De leerling kan (fysiek en verbaal) aangeven waar haar/zijn grens ligt en welke grenzen hij/zij bij anderen moet respecteren.
6.	Omgaan met ruzie	Aanvaardt excuses van een ander. Vertelt waarom hij boos is op een ander. Herkent bij zichzelf gevoelens van boosheid.	1.2. 2.2.	De leerling snapt dat je ook wel eens boos kan zijn op iemand van wie je houdt en dat iemand van wie je houdt ook wel eens boos kan zijn op jou en dat je dan excuses kunt aanbieden en aanvaarden.

		Waarschuwt de leerkracht wanneer een ruzie van anderen uit de hand loopt. Schakelt de leerkracht in wanneer hij zelf een ruzie niet op kan lossen.	2.5.	De leerling herkent emoties in gezichtsuitdrukkingen en lichaamshouding en kan deze imiteren. De leerling kan vertellen of hij/zij iets expres of per ongeluk heeft gedaan.
7.	Omgaan met TOS	Beseft dat hulpmiddelen hem helpen. Accepteert het gebruik van bepaalde hulpmiddelen aangereikt door de leerkracht.	5.4. 5.5. 4.6. 5.2. 5.6.	De leerling kan aan de hand van voorbeelden en/of afbeeldingen bevestigen of ontkennen of hij/zij iets moeilijk vindt (woorden uitspreken, woorden vinden, vertellen, begrijpen). De leerling kan aangeven hoe je haar/hem het beste kunt helpen. De leerling kent het verschil tussen de eigen speciale school en de reguliere school waar bijvoorbeeld broertjes en zusjes op zitten. De leerling kan iets vertellen over de eigen taalontwikkeling. De leerling kan trots benoemen in termen van wat hij/zij <i>probeert</i>.
Groep 4				
1.	Ervaringen delen	Vertelt dat je verschillende gevoelens tegelijk kunt hebben en geeft voorbeelden (boos zijn en lachen tegelijk). Merkt of iemand de situatie grappig vindt of niet, en stemt zijn gedrag hierop af. Maakt grappjes.	2.3. 1.2. 2.1.	De leerling weet dat je verschillende gevoelens tegelijk kunt hebben en benoemt wat haar/hem gelukkig maakt. <i>De leerling kan aangeven wie de mensen zijn van wie hij/zij houdt en dat houden van niet hetzelfde is als verliefdheid.</i> <i>De leerling herkent de emoties 'trots' en 'schaamte' en kan deze emoties koppelen aan een situatie of gebeurtenis.</i>
2.	Aardig doen	Doet bewust iets aardigs voor een ander (iets pakken, iemand verrassen). Houdt rekening met de mogelijkheden van een ander (een jonger iemand laten winnen). Reageert aardig op een voorstel van een ander.	1.5. 4.3.	De leerling kent manieren om aardig voor iemand te zijn en vrienden te maken. De leerling denkt na over haar/zijn oordeel over anderen en of dat wel eerlijk is.

		Houdt rekening met de wensen van een ander (soms doen waar de ander zin in heeft). Benoemt het verschil tussen ruilen en lenen. Blijft vriendelijk wanneer een ander een aanbod van hulp afslaat. Geeft een compliment over iets dat een ander goed kan. Zegt een afspraak op tijd af.	4.6. De leerling is soms leidend en soms volgend in het contact met klasgenoten. 2.2. <i>De leerling kan vertellen waar volgens haar/hem de emotie bij een ander vandaan komt.</i> 2.4. <i>De leerling maakt onderscheid in de intensiteit van gevoelens bij een ander met behulp van een gevoelsthermometer.</i>
3.	Jezelf presenteren	Vertelt wat hijzelf en wat een ander goed kan. Praat stevig wanneer hij iets vertelt of vraagt in de kring. Vertelt over zichzelf in een groep (hobby's, familie). Vertelt een idee aan een groepje medeleerlingen (nieuw spel, activiteit).	1.1. De leerling kan een eigenschap van zichzelf en van een ander benoemen. 1.3. De leerling weet wat hij/zij al goed kan en kiest zelfstandig een vaardigheid die hij/zij graag wil leren en licht die keuze toe. 3.1. De leerling benoemt goed hoorbaar (de functie van) ogen, oren, mond en neus aan de hand van wat hij/zij zelf waarneemt. 3.2. De leerling kan goed hoorbaar benoemen wat hij/zij in botten, spieren en organen wel eens heeft gevoeld. 4.2. De leerling kan iets vertellen over de buurt waarin hij/zij woont. 4.4. De leerling kan iets vertellen over de verschillende mensen die op school werken. 4.5. De leerling kan vertellen waar hij/zij in de vakantie is geweest en wat hij/zij heeft gedaan.
4.	Een keuze maken	Kiest een activiteit die op dat moment mogelijk is (niet zwemmen, maar knutselen). Legt een bekende zijn keuze uit (ik doe het liever niet, omdat). Durft een andere keuze te maken dan een dominant persoon in de klas.	1.3. De leerling weet wat hij/zij al goed kan en kiest zelfstandig een vaardigheid die hij/zij graag wil leren en licht die keuze toe. 4.1. De leerling kan vertellen waar in huis hij/zij het meeste is en waar hij/zij zich het prettigst voelt.

5.	Opkomen voor jezelf	Geeft gevoelens van schaamte aan. Zegt nee tegen een onredelijk verzoek. Blijft bij zijn mening wanneer hij heeft gezegd dat hij iets niet wil. Geeft de ander aan te stoppen (geeft stopteken) als die iets doet wat hij niet leuk vindt. <i>Geeft een motivatie voor zijn mening in een een-op-een gesprek (ik heb er geen zin in, ik vind dat spel te moeilijk/ niet leuk).</i> <i>Geeft het de ander aan als diegene iets heeft gedaan dat hij niet aardig vindt (iets dat eerder gebeurd is).</i> <i>Geeft het aan als hij niet mee mag doen zelf een oplossing.</i>	2.1. De leerling herkent de emoties 'trots' en 'schaamte' en kan deze emoties koppelen aan een situatie of gebeurtenis. 4.6. De leerling is soms leidend en soms volgend in het contact met klasgenoten en licht zo nodig toe waarom hij/zij niet wil volgen. 3.6. De leerling weet dat een ander haar/hem alleen mag aanraken als zij/hij dat zelf goed vindt en dat zij/hij het altijd aan een volwassene moet vertellen als iemand haar of hem toch heeft aangeraakt. 5.5. De leerling heeft korte zinnen ter beschikking om haar/zijn grenzen aan te geven (tijdens spelmomenten en in gesprekken). 3.5. <i>De leerling kan benoemen in welke situaties en bij welke mensen het (niet) oké voelt om bloot gezien te worden.</i> 5.3. De leerling kan vertellen wat hij/zij voelt als er iets misgaat met taal.
6.	Omgaan met ruzie	Herkent of iets expres of per ongeluk gebeurd is. Past manieren om rustig te blijven toe wanneer hij boos wordt. <i>Laat een ander uitpraten bij het oplossen van een ruzie.</i> <i>Probeert een ruzie op te lossen door te praten.</i> <i>Vertoont spijt en maakt het goed met een ander.</i>	2.5. De leerling maakt onderscheid tussen wat iemand doet en wat iemand bedoelt. 2.6. De leerling heeft twee strategieën die hij/zij kan gebruiken als de gevoelsthermometer op oranje staat. 2.4. <i>De leerling maakt onderscheid in de intensiteit van gevoelens bij een ander met behulp van een gevoelsthermometer.</i>
7.	Omgaan met TOS		5.1. <i>De leerling kan benoemen wat er bij haar of hem wel eens mis gaat in het zenden en ontvangen van een boodschap.</i> 5.2. <i>De leerling vertelt met behulp van praatdomino over haar/zijn taal: toen en nu; thuis en op school; met vriendjes en met volwassenen.</i> 5.3. <i>De leerling kan vertellen wat hij/zij voelt als er iets misgaat met taal.</i>

		Maakt afspraken met zijn omgeving over welke hulp hij nodig heeft en wanneer en hoe dat aan te geven. Past aangereikte hulpmiddelen of oplossing zelf toe om probleemsituaties te voorkomen.	5.4. 5.5. 5.6.	De leerling begrijpt wat een misverstand is en kan het woord en/of symbool gebruiken als hij/zij een ander niet (goed) begrijpt of als een ander haar/hem niet (goed) begrijpt. De leerling heeft korte zinnen ter beschikking om haar/zijn grenzen aan te geven (tijdens spelmomenten en in gesprekken). De leerling kan een manier bedenken om uiting te geven aan trots.
Groep 5				
1.	Ervaringen delen	Geeft aan dat hij het merkt als een ander iets naars heeft meegemaakt. Vertelt een ander dat hij ergens gefrustreerd over is. Praat met een ander over een afspraak die misliep. Helpt iemand die iets naars heeft meegemaakt om te vertellen wat er is gebeurd (vragen stellen, rustige plek opzoeken). Kiest als gespreksonderwerp iets wat hij samen met de ander heeft meegemaakt.	3.2. 3.3.	De leerling herkent de lichaamstaal van een ander en kan in lichaamstaal iets laten zien over wat hij/zij voelt, denkt of vindt. De leerling herkent bij zichzelf de signalen van een vol hoofd en weet wat hij/zij kan doen.
	Aardig doen	Helpt uit zichzelf iemand die iets minder leuks moet doen. Reageert adequaat als door hem iets is misgegaan (excuses aanbieden, proberen oplossing te verzinnen) (groep 6: 2.5). Vraagt een kind dat niemand heeft om mee te doen met een groepsactiviteit (groep 4: 1.5). Vertelt wat je kunt doen als je een geheim verklapt hebt (spijt tonen, zeggen het nooit meer te doen). Feliciteert een ander wanneer diegene wint bij een spel.	4.3. 1.5. 1.6. 2.2. 2.5.	De leerling kan zich inleven in hoe het is om blind of slechthziend te zijn en weet wat hij/zij dan nodig heeft in het dagelijks leven. <i>De leerling kan iets vertellen over geven en nemen en over (de betekenis van) geografische afstand in een vriendschap en over.</i> <i>De leerling kent het verschil tussen verliefd zijn (verkering willen) en iemand aardig of lief vinden.</i> <i>De leerling begrijpt dat een ander andere dingen kan voelen dan zij/hij zelf.</i> <i>De leerling kan een compliment geven en ontvangen.</i>

		Doet een voorstel om een afspraak af te zeggen en legt uit waarom.		
3.	Jezelf presenteren	Vertelt over zichzelf in een groep (hobby's, familie) Vertelt een idee aan een groepje medeleerlingen (nieuw spel, activiteit). Houdt een presentatie voor de klas.	1.4. 4.2. 4.4. 3.4. 4.1. 4.5.	De leerling kan benoemen of laten zien welke familieleden dichtbij haar/hem staan, geografisch en emotioneel. De leerling kan benoemen waar hij/zij in de buurt komt en met wie. De leerling kan iets vertellen over de eigen school. De leerling kan laten zien en/of vertellen wat hij/zij aan een baby kan leren. De leerling kan vertellen waar en bij wie hij/zij zich thuis voelt. De leerling kan vertellen over haar/zijn hobby of sport.
4.	Een keuze maken	Legt een bekende zijn keuze uit (ik doe het liever niet, omdat). Durft een andere keuze te maken dan een dominant persoon in de klas. Geeft voorbeelden van keuzes waar je kort of juist langer over na moet denken (buiten/ binnen spelen, aanschaf duur speelgoed).	1.3. 4.6.	De leerling kan vaardigheden benoemen die hij/zij wel kan, maar niet wil uitvoeren en vaardigheden die hij/zij wel wil, maar niet kan uitvoeren (kunnen, willen, mogen, moeten). <i>De leerling kent het verschil tussen goede en slechte geheimen.</i>
5.	Opkomen voor jezelf	Komt voor zichzelf op als hij onterecht wordt beschuldigd. Geeft aan wat hij voelt als een ander onaardig doet of hem ten onrechte beschuldigt. Spreekt een medeleerling erop aan als deze zich niet aan de afspraken houdt.	1.2. 2.3. 3.6.	<i>De leerling leert dat hij/zij net als anderen zowel makkelijke ('goede') eigenschappen heeft als moeilijke ('slechte') eigenschappen.</i> <i>De leerling benoemt waarom hij/zij soms gefrustreerd is.</i> <i>De leerling kan benoemen welke mensen uit haar/zijn omgeving meer of minder dichtbij mogen komen.</i>
6.	Omgaan met ruzie	Corrigeert zijn gedrag als hij weet dat hij ongewenst gedrag vertoont.	2.6.	De leerling kiest of verzint met behulp van het PeTOS-ijsje vier doe-strategieën voor het reguleren van haar/zijn emoties.

		Wacht met het oplossen van ruzie tot zijn emoties zijn bedaard. Verzint een oplossing bij ruzie. Gaat bij een ruzie in op wat een ander zegt. Benoemt welke gedragingen bij anderen boze reacties oproepen.	2.1. <i>De leerling herkent de emoties 'jaloezie' en 'bewondering' en kan deze koppelen aan een situatie of gebeurtenis.</i> 2.2. <i>De leerling begrijpt dat een ander andere dingen kan voelen dan zij/hij zelf.</i>	
7.	Omgaan met TOS	Brengt aan een vertrouwenspersoon onder woorden wat hij voelde en wanneer na een situatie waarin hij last had van zijn stoornis Geeft aan dat en hoe hij graag geholpen wil worden (kaart, muziekje, rustige plek)	2.3. De leerling benoemt waarom hij/zij soms gefrustreerd is. 5.1. De leerling kan een (zelfgekozen) boodschap op verschillende manieren zenden. 5.3. De leerling kent het begrip TOS en kan vertellen wat hij/zij moeilijk vindt op het gebied van taal <i>uiten</i>. 5.4. De leerling kent het begrip TOS en kan vertellen wat hij/zij moeilijk vindt op het gebied van taal <i>begrijpen</i>. 5.5. De leerling kan aangeven wat hij/zij nodig heeft van een ander om zich te kunnen uiten en de ander te kunnen begrijpen. 5.6. De leerling weet dat als je iets niet zo goed kunt, er andere dingen zijn die je juist wel goed kunt.	
Groep 6				
1.	Ervaringen delen	Maakt onderscheid tussen wat hij aan bekenden en onbekenden vertelt. Benoemt verschillende factoren die inwerken op hoe iemand zich voelt (eerdere ervaringen, humeur). Gaat adequaat om met gevoelens van verlegenheid en onzekerheid.	1.4. De leerling kan iets vertellen over iemand die hij/zij mist of verloren heeft en weet dat je hierover kunt praten met mensen die je (goed) kent. 2.2. De leerling benoemt gebeurtenissen die kunnen inwerken op hoe iemand zich voelt en begrijpt dat (heftige) emoties kunnen leiden tot misverstanden of conflicten. 1.4. De leerling herkent de emotie 'verlegen' en kan deze koppelen aan een situatie of gebeurtenis.	

		Herkent verschillende gevoelens bij een ander (nervositeit, schaamte, jaloezie). Toont interesse als iemand iets vertelt (luisterhouding, knikken, vragen). Herkent complexere gevoelens bij zichzelf. Maakt samen goede afspraken over ruilen en lenen en houdt zich hieraan. Luistert wanneer een medeleerling vertelt dat hij iets anders voelt.	1.1. 1.3. 2.3. 3.4.	De leerling kan zich verplaatsen in (de eigenschappen van) een klasgenoot. De leerling kan benoemen hoe hij/zij later wil leven en wat hij/zij later wil worden en toont belangstelling voor de toekomstdromen van klasgenoten. De leerling snapt dat hij/zij soms niet weet wat hij/zij voelt en waarom hij/zij dat voelt. <i>De leerling kan benoemen wat hij/zij nu wel kan en nog niet toen hij/zij jonger was laten zien wat hij/zij graag wil kunnen op tienjarige leeftijd.</i>
2.	Aardig doen	Troost een leerling die gepest wordt. Biedt zijn excuses aan als hij een ander gekwetst heeft. Gaat adequaat om met gevoelens van verliefdheid (uit verliefdheid, valt een ander er niet mee lastig).	1.1. 2.3. 2.5. 1.5. 5.1.	De leerling kan zich verplaatsen in (de eigenschappen van) een klasgenoot en bedenken hoe hij/zij een ander kan steunen. De leerling snapt dat je soms niet goed weet wat je voelt (of waarom) en kent manieren om dan op een ander te reageren (geruststellen, troosten) De leerling kan excuses aanbieden voor de onbedoelde effecten van haar/zijn daden. De leerling kent manieren om een leeftijdgenoot (van het eigen of andere geslacht) te versieren. <i>De leerling kan laten merken dat hij/zij de boodschap van een ander heeft ontvangen.</i> <i>De leerling kan kwaliteiten benoemen van zichzelf en klasgenoten.</i>

		Onderkent gevoelens van jaloezie (groep 5: 2.1.) Gunt de ander iets leuks (spelletje winnen, op verjaardag in het middelpunt staan). Reageert op een leuk voorstel van een ander door samen een plan te maken.	5.4.	
3.	Jezelf presenteren	Houdt een presentatie voor de klas. Stelt zichzelf voor aan onbekende leeftijdgenoten.	5.3.	De leerling kan vertellen over het interview dat hij/zij met ouder(s) had over vroeger en taalontwikkeling.
4.	Een keuze maken	Legt aan een ander uit dat hij op een keuze wil terugkomen. Heeft respect voor de keuze van een ander (blijft vriendelijk). Geeft voor- en nadelen bij een keuze waar alleen hijzelf belang bij heeft aan (nu trakteren of na de pauze). Geeft aan dat je een dilemma kunt hebben (wie nodig je uit op je verjaardag, wat doe je met een gevonden voorwerp dat je wilt houden).	3.2. 4.4. 4.6.	De leerling snapt dat je lijf je iets kan 'vertellen' als je niet op tijd zegt wat je voelt of wat je (niet) wil en wat je dan kunt doen (van keuze veranderen, zeggen dat je aan de beurt bent, niet over je gevoelens willen praten, niet aangeraakt willen worden). De leerling weet dat wat je online doet of meemaakt ook 'echt' is en is zich ervan bewust dat je niet altijd hoeft te zeggen wat je vindt en dat je iets anders kunt vinden dan anderen. De leerling weet dat er verschillende soorten relaties en gezinsvormen zijn en dat je zelf mag kiezen voor een relatievorm die bij je past.
5.	Opkomen voor jezelf	Geeft het aan als hij op dat moment niet over zijn gevoelens wil praten. Geeft (op een adequate manier) tegen een volwassene aan dat hij aan de beurt is (in een winkel, aan een loket). Geeft in een een-op-een gesprek een afwijkende mening.	3.2. 3.6. 4.3.	De leerling snapt dat je lijf je iets kan 'vertellen' als je niet op tijd zegt wat je voelt of wat je (niet) wil en wat je dan kunt doen (van keuze veranderen, zeggen dat je aan de beurt bent, niet over je gevoelens willen praten, niet aangeraakt willen worden). De leerling kent het verschil tussen gevoelens van 'ja', 'nee' en twijfel en kan aangeven als hij/zij iets wel/niet wil of tijd nodig heeft om daarover na te denken. De leerling kent het verschil tussen een feit en een mening en geeft een mening over een onderwerp.

6.	Omgaan met ruzie	Toont begrip voor de gevoelens van een ander bij ruzie. Luistert naar een medeleerling wanneer de ander een voorstel doet over een oplossing. Blijft rustig wanneer een ander boos reageert of hem beschuldigt. Gaat adequaat om met een meningsverschil met een volwassene (rekening houden met machtspositie, wel opkomen voor zichzelf). Noemt voor- en nadelen van conflicten. <i>Schat juist in wanneer hij zich beter niet met een ruzie van anderen kan bemoeien.</i>	1.5. De leerling kent manieren om het weer goed te maken na een ruzie met een vriend. 2.6. De leerling kiest of verzint met behulp van het PeTOS-ijsje vier denkstrategieën voor het reguleren van haar/zijn emoties. 4.5. De leerling kan vertellen in hoeverre hij/zij zelf de vrije tijd mag invullen en legt aan een volwassene uit dat hij/zij zelf wil kunnen kiezen.
7.	Omgaan met TOS	Brengt in de klas onder woorden wat hij voelt en wanneer na een situatie waarin hij last had van zijn stoornis. Accepteert hulp van minder bekende personen (andere leerkrachten).	5.2. De leerling kan vragen bedenken die hij/zij aan ouders wil stellen over vroeger en over haar/zijn taalontwikkeling. 5.3. De leerling kan vertellen over het interview met ouder(s) had over vroeger en de problemen die hij/zij had met taal. 2.4. <i>De leerling kan op de gevoelsthermometer bij elke kleur aangeven waaraan hij/zij de intensiteit van een emotie herkent</i> 2.6. <i>De leerling kiest of verzint met behulp van het PeTOS-ijsje vier denkstrategieën voor het reguleren van haar/zijn emoties.</i> 5.4. De leerling kan de 'Dat helpt'-kaartjes gebruiken om aan te geven wat hij/zij nodig heeft in de communicatie. 5.5. De leerling weet wat een monument is en maakt samen met klasgenoten een eigen TOS-monument.

Groep 7				
1.	Ervaringen delen	Toont belangstelling voor een ander door vragen te stellen. Geeft een ander de ruimte om zijn eigen mening te vertellen over iets dat ze samen hebben meegemaakt. Vertelt welke onderwerpen wel/ niet geschikt zijn om grapjes over te maken. Weet dat iemands persoonlijkheid een rol speelt bij het inschatten van de gevoelens van een ander.	1.4. De leerling toont belangstelling voor een klasgenoot door vragen te stellen over familie en kan op basis van de antwoorden vertellen over de familie van de klasgenoot. 2.1. De leerling herkent de gevoelens 'hoop' en 'wanhoop', kan deze koppelen aan een situatie of gebeurtenis en kan ernaar vragen bij een klasgenoot. 4.1 De leerling interviewt een klasgenoot over de gebruiken en tradities thuis en vertelt er daarna over aan de klas. De leerling kan vragen stellen aan een klasgenoot over de taal of talen die de ander spreekt en vragen van een klasgenoot beantwoorden over de taal/talen die hij/zij zelf spreekt. 5.2.	
2.	Aardig doen	Heeft oog voor ieders kwaliteiten (Groep 6: 5.4). Helpt medeleerlingen die hij minder aardig vindt wanneer dit gevraagd wordt. Toont respect voor de gevoelens van een ander. Komt op voor een leerling die gepest wordt. Gaat aardig om met leerlingen die anders zijn dan anderen (niet pesten, betrekken bij activiteiten, complimenten geven (Groep 8: 1.3)). Overziet consequenties van eigen gedrag (kattig doen leidt ertoe dat iemand niet met je wil spelen).	5.2. De leerling kan vragen stellen aan een klasgenoot over de taal of talen die de ander spreekt en vragen van een klasgenoot beantwoorden over de taal/talen die hij/zij zelf spreekt. 1.3. <i>De leerling kent het verschil tussen wensen en behoeften en kan benoemen wat kinderrechten zijn.</i> 1.5. <i>De leerling kan benoemen wat een vriend voor haar/hem bijzonder maakt.</i>	

3.	Jezelf presenteren	Vertelt een idee aan de klas. Presenteert een idee aan iemand die hij niet goed kent binnen de school. Gaat adequaat om met gevoelens van nervositeit/onrust (heeft geduld, zoekt een oplossing om rustig te worden (Groep 6: 2.6)).	4.1. De leerling interviewt een klasgenoot over de gebruiken en tradities thuis en vertelt er daarna over aan de klas. 4.2. De leerling kan in een mini-spreekbeurt iets vertellen over zijn/haar woonomgeving (dorp, stad, straten, verkeer, inwoners).
4.	Een keuze maken	Houdt rekening met de wensen van een ander bij het maken van een keuze. Vraagt de mening van een ander als hij moeilijk een keuze kan maken. Vraagt bedenktijd als hij het moeilijk vindt om te kiezen.	1.1. De leerling leert kritisch na te denken over de taak- en rolverdeling van mannen en vrouwen. 4.3. De leerling onderzoekt de grenzen van de vrijheid in denken, doen en zeggen. 1.6. <i>De leerling kent de begrippen vriendschap, verliefdheid, verkering en liefde en weet dat je verliefd kunt worden op iemand van het andere of hetzelfde geslacht.</i> 4.5. <i>De leerling kan overeenkomsten en verschillen benoemen tussen haar/zijn leven online en offline.</i>
5.	Opkomen voor jezelf	Vraagt hulp over hoe hij iets kan aanpakken. Vraagt hulp aan de juiste persoon (iemand die hem echt kan helpen). Geeft gevoelens van schaamte over zijn uiterlijk aan (kleren, haren). Geeft gevoelens van schaamte over zijn innerlijk aan (een gemaakte blunder).	4.4. De leerling weet wat hij/zij kan doen als hij/zij onbedoeld seks, porno en datingsites op internet tegenkomt en vraagt hulp als dat nodig is. 3.5. De leerling heeft inzicht in de risico's van internet wat betreft het herkennen van 'vrienden', de (fysieke en seksuele) veiligheid en privacy en weet waar hij/zij terecht kan met vragen. 3.1. De leerling heeft inzicht in de relatie tussen uiterlijk en innerlijk en kan keuzen maken over het eigen uiterlijk. 2.2. De leerling weet wat een schuldgevoel is en hoe hij/zij daarmee kan omgaan.

			1.2. De leerling kan aangeven wat de dingen zijn waar hij/zij niet van houdt als iemand deze met en/of tegen hem/haar doet. 2.5. De leerling weet dat hij/zij 'nee' kan zeggen tegen groepsdruk. 3.6. De leerling weet met welke lichaamshouding hij/zij zelfvertrouwen en kracht uitstraalt, zodat aan anderen duidelijk gemaakt kan worden dat een grens bereikt is.
6.	Omgaan met ruzie	Gaat adequaat om met gevoelens van schuld en spijt (probeert recht te zetten, accepteert situatie waaraan niets te veranderen is). Onderhandelt met een medeleerling over een oplossing bij ruzie. Vertelt bij navraag welk aandeel hij heeft gehad bij onenigheid. Benoemt vormen van hulp bij ruzie tussen anderen (voorstel doen, zeggen wie gelijk heeft, een derde erbij halen).	2.2. De leerling weet wat een schuldgevoel is en hoe hij/zij daarmee kan omgaan. 1.1. <i>De leerling leert kritisch na te denken over de taak- en rolverdeling van mannen en vrouwen.</i> 2.3. De leerling weet dat je elkaar soms niet begrijpt en dat je miscommunicatie <i>samen</i> moet oplossen. 2.4. <i>De leerling kan van een probleem of conflict aangeven of het een klein probleem is (een mug) of een groot probleem (een olifant).</i>
7.	Omgaan met TOS	Herkent gedrag dat overeenkomt met zijn eigen gedrag. Vertelt aan een ander welke stoornis hij heeft.	1.1. De leerling kan benoemen hoe hij/zij één van haar/zijn eigenschappen inzet als er een probleem is. 2.6. De leerling overlegt met klasgenoten over anti-piekergedachten en gebruikt positieve gedachten om piekeren tegen te gaan. 5.1. De leerling kan benoemen wat kan helpen als er in het zenden en/of ontvangen iets is misgegaan. 5.5. De leerling weet dat er ook jongeren en volwassenen zijn met TOS en dat er bijeenkomsten zijn voor kinderen en jongeren met TOS.

			5.6.	De leerling weet waar hij/zij informatie kan vinden over TOS (filmpjes, boeken, lotgenotenbijeenkomsten).
			5.3.	De leerling weet wat innerlijke taal is en hoe hij/zij innerlijke taal (hardop) kan gebruiken om zichzelf te helpen.
			5.4.	De leerling kan onderscheid maken tussen problemen met uitspraak, zinsbouw, verhaalopbouw, woordenschat, woordvinding, gespreksvoering en het begrijpen van taal.
Groep 8				
1.	Ervaringen delen	Vertelt anders over een belevenis aan een vertrouwd dan aan een minder vertrouwd persoon (zakelijker). Gaat adequaat om met gevoelens van eenzaamheid (praat erover, zoekt gezelschap). Geniet samen met anderen van een gedeeld succes. Valt iemand die iets vertelt niet in de rede met eigen ervaringen. Voelt aan wat 'foute' grapjes zijn en stemt zijn gedrag hierop af (over iets dat voor iemand gevoelig ligt of belangrijk voor hem is).	1.6.	De leerling kan met bekenden openlijk praten over lichamelijkeheid, intimiteit en seksualiteit.
			2.1.	De leerling weet wat er gebeurt als hij/zij verdrietig is en hoe hij/zij ermee kan omgaan.
			4.5.	De leerling kan vertellen over haar/zijn tijd in het busje heen en terug naar haar/zijn speciale school.
			5.6.	De leerling sluit PeTOS positief af met een stop-motion filmpje over het omgaan met TOS gemaakt met het materiaal uit het eigen PeTOS-portfolio.
2.	Aardig doen	Merkt het wanneer een ander zich gekwetst voelt en stemt zijn gedrag hierop af. Komt op voor een leerling die in groepsverband gepest wordt. Zorgt dat hij een ander niet kwetst.	1.3.	De leerling kan benoemen wat iemand voor haar of hem 'anders' maakt en is zich ervan bewust dat je zelf kunt kiezen hoe je met die 'andersheid' om wilt gaan.
			2.2.	De leerling weet wat pesten is en (h)erkent de (onveilige) gevoelens die voortkomen uit (digitaal) pesten.
			4.3.	De leerling weet wat armoede is en dat je je daar niet voor hoeft te schamen.
			4.4.	De leerling onderhoudt via sociale netwerken contact met anderen en reageert op gepaste wijze op de activiteiten van anderen.

		Reageert vriendelijk wanneer een ander hem iets voorstelt wat hij niet leuk vindt. Geeft zijn mening over 'wat hoort en wat niet hoort' (u zeggen/ opstaan voor ouderen, niet voor je beurt gaan). Vervult een leidende of een volgende rol en houdt daarbij rekening met wensen van zichzelf en anderen.	3.4. <i>De leerling heeft inzicht in de veranderende relaties tussen meisjes en jongens in de puberteit en kan met klasgenoten van gedachten wisselen over wat haar/hem zelf bezighoudt op dit gebied.</i> 4.1. De leerling kan benoemen wat een huis voor haar/hem tot een thuis maakt en stelt vragen of reageert met belangstelling op wat anderen over hun thuis vertellen. 4.4. De leerling onderhoudt via sociale netwerken contact met anderen en reageert op gepaste wijze op de activiteiten van anderen.
3.	Jezelf presenteren	Geeft zijn mening over een onderwerp uit het nieuws. G: Treedt zeker op bij een presentatie voor de klas (houding, niet steeds weggijken, hardop spreken). G: Geeft een presentatie voor een willekeurige groep (ouders, andere klassen). G: Vertelt of en waarom hij zelf graag in het middelpunt staat. Geeft feedback op een prettige manier (bij iets negatiefs ook iets positiefs noemen). Reageert op negatieve feedback (door iets te zeggen) of iets te proberen te veranderen).	4.3. De leerling weet wat armoede is en dat je je daar niet voor hoeft te schamen. 5.1. De leerling kan uitleggen dat een communicatieprobleem altijd een gezamenlijk probleem is van zender en ontvanger. 5.2. De leerling kan een groepspresentatie geven over TOS met behulp van een ervaringsverhaal van iemand anders met TOS 5.3. De leerling kan met behulp van de <i>Mijn-TOS-kaartjes</i> vertellen over haar/zijn problemen met het uiten en/of begrijpen van taal.
4.	Een keuze maken	G: Geeft aan dat er situaties zijn waarin je niet wil of kan kiezen.	1.4. De leerling is zich ervan bewust dat er heel veel verschillende gezinssituaties zijn en dat je als kind niet kunt kiezen hoe jouw gezin is samengesteld. 2.3.

		G: Maakt een afweging bij een dilemma of complexe keuze en komt tot een standpunt (besluit dat hij een gevonden voorwerp teruggeeft). Zorgt voor extra informatie om een keuze te kunnen maken. G: Geeft argumenten waardoor een ander tot een andere keuze komt dan hijzelf. Geeft de ander de tijd om over een keuze na te denken. Voorspelt welke keuze een ander zal maken. Geeft voor- en nadelen van snel en minder snel kiezen.	2.6. 2.4. 3.1. 4.2.	De leerling weet dat hij/zij de eigen gedachten, gevoelens en daden kan aansturen met het stemmetje in haar/zijn hoofd. De leerling kan helpende gedachten en niet-helpende gedachten van elkaar onderscheiden en voor verschillende situaties in beeld brengen welke gedachten haar/zijn gedrag sturen. De leerling weet wat gender betekent en kan aangeven waarin hij/zij zich een beetje of heel erg meisje of jongen voelt. De leerling herkent stereotype beelden over vrouwen en mannen en kan eigen vooroordelen en die van anderen corrigeren. De leerling kan benoemen welke mensen, activiteiten en/of voorzieningen hij/zij graag in de buurt zou willen hebben (of die hij/zij mist in de buurt).
5.	Opkomen voor jezelf	Komt voor zichzelf op bij ongewenste aanrakingen/uitgingen door dit te zeggen. Zoekt hulp wanneer een ander niet reageert op eigen pogingen om voor zichzelf op te komen. Geeft een vriend(in) wat hij wel en niet fijn vindt in de vriendschap (jij bepaalt altijd wat we doen).	3.6. 3.5. 1.5. 3.3. 5.1.	De leerlingen leren seksueel grensoverschrijdende situaties herkennen. De leerlingen benoemen verschillende strategieën om (lichte vormen van) seksuele grensoverschrijding te herkennen en stoppen. De leerling weet met wie hij/zij kan praten als hij/zij seksueel getinte foto's of filmpjes op internet tegenkomt <i>De leerling kan de vragen stellen die hij/zij heeft rondom vriendschap en relaties.</i> De leerling kan verschillende betekenissen geven aan seksualiteit. De leerling is zich ervan bewust dat iedereen seksuele gevoelens heeft en dat je je daarvoor niet hoeft te schamen. De leerling kan uitleggen dat een communicatieprobleem altijd een gezamenlijk probleem is van zender en ontvanger.

		Spreekt een volwassene er (op een adequate manier) op aan als deze zich niet aan de afspraken houdt. Geeft zijn mening over een onderwerp wanneer een meerderheid een andere mening heeft.		
6.	Omgaan met ruzie	Benoemt dat een meningsverschil niet tot ruzie hoeft te leiden. Bedenkt een compromis. Benoemt hoe iemand die kritiek of een negatieve reactie krijgt zich kan voelen. Verwoordt beide standpunten bij ruzie tussen zijn partij en een tegenpartij. Benoemt wat hij bij een ruzie acceptabel gedrag vindt en wat hij te ver vindt gaan. Voorkomt ruzie door de ander tijdig aan te geven dat hij te ver gaat. Bemiddelt bij een ruzie tussen anderen.	1.1. 5.3.	De leerling benoemt dat een meningsverschil niet tot ruzie hoeft te leiden. <i>De leerling weet hoe hij/zij innerlijke taal kan gebruiken om zichzelf te sturen (emoties, gedrag) en om zich een voorstelling te maken van wat er in haar/hemzelf en anderen omgaat.</i>
7.	Omgaan met TOS	Praat met minder bekende personen op een open manier over zijn beperking/ stoornis. Maakt een reële inschatting van de schoolsoort waar hij naar toe kan gaan rekening houdend met zijn stoornis. Geeft verschillen in beperkingen/stoornissen aan tussen hemzelf en anderen (druk, snel afgeleid, moeite met contact leggen).	5.1. 4.6. 2.5. 5.2. 5.4.	De leerling kan uitleggen dat een communicatieprobleem altijd een gezamenlijk probleem is van zender en ontvanger. De leerling benoemt wat er verandert als zij/hij naar een (reguliere) school voor voortgezet onderwijs gaat. De leerling weet wat zelfvertrouwen is en kan benoemen wat maakt dat hij/zij op zichzelf vertrouwt. De leerling kan een groepspresentatie geven over TOS met behulp van een ervaringsverhaal van iemand anders met TOS. De leerling kan met behulp van de <i>Mijn-TOS-kaartjes</i> vertellen over haar/zijn problemen met het uiten en/of begrijpen van taal.

			5.5.	De leerling weet dat er ook jongeren en volwassenen zijn met TOS en dat er bijeenkomsten zijn voor kinderen en jongeren met TOS.
			5.6.	De leerling sluit PeTOS positief af met een stop-motion filmpje over het omgaan met TOS gemaakt met het materiaal uit het eigen PeTOS-portfolio.

Bijlage 2: PeTOS en Kriebels in je buik

Acht van de 240 PeTOS-lessen zijn vervangen door lessen uit Kriebels in je buik. In het overzicht hieronder zijn deze lessen **blauw** gemaakt.

Het advies is om de PeTOS-lessen aan te vullen met een aantal lessen uit Kriebels in je buik en om in de week van de lentekriebels uitgebreid stil te staan bij relaties, intimiteit en seksualiteit. De *aanvullende* lessen van Kriebels in je buik staan aangegeven in **rood**. In groep 1 t/m 7 gaat het om één aanvullende les, in groep 8 om twee aanvullende lessen.

	Kriebels		PeTOS
Groep 1			
1.	De leerlingen kennen hun eigen lichaam. De leerlingen krijgen inzicht in de overeenkomsten en verschillen in lichaamskenmerken. De leerlingen leren dat ieder lichaam uniek en speciaal is. De leerlingen zijn zich ervan bewust dat ze een individu zijn. De leerlingen respecteren onderlinge verschillen tussen mensen.	1.1. 3.1. 3.2. 3.3. 4. 6.	De leerling herkent zichzelf (in de spiegel en op een foto) als uniek en kan vertellen wie hij/zij is (naam, leeftijd). De leerling wijst bij zichzelf de verschillende lichaamsdelen aan als hiernaar gevraagd wordt, inclusief de geslachtsdelen. De leerling weet of hij/zij een jongen of een meisje is. De leerling herkent processen die zich in het eigen lijf afspelen (kloppend hart, lege maag, volle buik, kippenvel). De leerling kent de delen van het gezicht en kan deze aanwijzen bij zichzelf en de ander. De leerling kent uiterlijke overeenkomsten en verschillen tussen zichzelf en anderen.
2.	De leerlingen weten dat er verschillende regels en gewoonten bestaan rondom bloot zijn en privacy. De leerlingen weten dat de gewoonten en regels per situatie kunnen verschillen en respecteren dat.	3.5.	De leerling kent situaties waarin hij/zij het fijn vindt om bloot te zijn en leert dat er over bloot verschillende regels en gewoonten zijn.
3.	De leerlingen krijgen inzicht in verschillende gezinssamenstellingen. De leerlingen leren verschillen in gezinssamenstelling te respecteren. De leerlingen leren dat ieder gezin andere gewoontes en gebruiken heeft.	1.4. 4.3.	De leerling kan benoemen wie er deel uitmaken van het eigen gezin. De leerling weet dat woorden voor hetzelfde ding in verschillende talen anders zijn, en begrijpt dat ieder woord even goed is.
Kriebel	BIJ ONS THUIS: 2. Wat doen jullie thuis (20 minuten) MIJN WERELD	4.7	De leerling leert dat ieder gezin andere gewoonten en gebruiken heeft.

4.	De leerlingen leren verschillende manieren kennen om gevoelens van liefde of affectie uit te drukken. De leerlingen weten welke manieren er zijn om iemand te laten merken dat je ze aardig of lief vindt. De leerlingen leren onderscheid te maken tussen prettige en niet prettige contacten en negatieve en positieve gevoelens voor een ander.	1.6. 1.2. 1.5.	De leerling weet hoe je je kunt voelen als je iemand lief vindt of als je iemand niet aardig vindt en hoe je dat kunt laten merken. De leerling kan benoemen van wat en wie hij/zij houdt en kan kiezen van welke activiteit hij/zij het meest houdt. De leerling kan vertellen of laten zien wat hij/zij onderneemt met vriendjes en vriendinnetjes.
5.	De leerlingen worden zich bewust van positieve en negatieve gevoelens bij het aanraken en voelen van verschillende voorwerpen en (bepaalde delen) van hun lichaam. De leerlingen kunnen aan de andere kinderen laten zien wanneer ze een aanraking fijn of niet fijn vinden.	2.4. 2.6.	De leerling kan onderscheid maken tussen prettige en nare gevoelens. De leerling (her)kent het verschil tussen plezierige en onplezierige aanraking en kan aan anderen (laten) zien of hij/zij een aanraking wel of niet prettig vindt.
Groep 2			
1.	De leerlingen worden zich bewust van lichamelijke verschillen tussen jongens en meisjes. De leerlingen weten dat jongens en meisjes gelijkwaardig zijn. De leerlingen leren nadenken over sekse-stereotiep gedrag van jongens en meisjes in de media.	3.1. 4.6.	De leerling benoemt verschillende lichaamsdelen (ook geslachtsdelen) en kent de lichamelijke verschillen tussen meisjes en jongens. De leerling kan verschillen en overeenkomsten tussen zichzelf en anderen benoemen.
2.	De leerlingen weten meer over de zwangerschap en geboorte van een baby.	3.4.	De leerling kan benoemen of laten zien dat hij/zij groeit in lengte en gewicht.
Kriebel	HOE KINDJES GEBOREN WORDEN	3.7	De leerling weet hoe een baby in de buik komt, in de buik groeit, wordt geboren en eruitziet.
3.	De leerlingen krijgen inzicht in de betekenis en het belang van vriendschap en vriendschapsrelaties. De leerlingen weten dat ze vriendschap kunnen sluiten met kinderen die anders zijn dan zichzelf.	1.5.	De leerling kan vertellen wat hij/zij voelt voor een vriendje of vriendinnetje en waar hij/zij de vriend/vriendin van kent.
4.	De leerlingen hebben inzicht in prettige en minder prettige aanrakingen. De leerlingen zijn zich ervan bewust dat iedereen eigen wensen en grenzen heeft. De leerlingen leren grenzen en wensen in verschillende situaties te respecteren.	1.2. 2.2. 2.4.	De leerling kan vertellen of laten zien wat (en waar) hij/zij voelt als hij/zij van iets of iemand houdt. De leerling herkent de vier basisemoties bij anderen en weet hoe zij/hij daarop kan reageren De leerling kan van prettige en nare gevoelens aangeven of deze een beetje prettig/naar zijn of (heel) erg prettig/naar.

	De leerlingen zijn zich ervan bewust dat wat je fijn of niet fijn vindt per situatie en per persoon kan verschillen. De leerlingen weten dat mensen verliefd kunnen worden op iemand van het eigen of andere geslacht; iemand met een andere cultuur/religie of iemand met een lichamelijke beperking.		De leerling weet dat mensen die veel van elkaar houden met elkaar kunnen samenwonen of trouwen of samenwonen en dat het iemand van het eigen of het andere geslacht kan zijn.
5.	De leerlingen weten dat ze onprettige aanrakingen mogen weigeren. De leerlingen weten bij wie ze hulp kunnen vragen in onprettige situaties. De leerlingen leren nee zeggen op verschillende manieren. De leerlingen leren te luisteren als anderen nee zeggen.	1.6. 3.5. 3.6.	De leerling kan aangeven in welke situaties en met wie hij/zij wel of juist niet bloot wil zijn. De leerling weet dat aanraking (een aai, een knuffel, een kus, en omhelzing) fijn kan zijn en zegt duidelijk 'nee' als hij/zij een aanraking onplezierig vindt of iets niet wil. De leerling leert dat het nooit zijn of haar schuld is als een volwassene haar of hem aanraakt op een onprettige manier.
Groep 3			
1.	De leerlingen krijgen inzicht in hun eigen en andermans lichamelijke kenmerken. De leerlingen weten dat ieders lichaam en uiterlijk uniek en bijzonder is. De leerlingen krijgen handvatten om een positief lichaams- en zelfbeeld te ontwikkelen. De leerlingen krijgen handvatten om een positieve houding te ontwikkelen t.a.v. anderen, ongeacht verschillen in uiterlijke kenmerken. De leerlingen leren positieve eigenschappen van elkaar benoemen en elkaar te waarderen.	2.2. 3.1. 2.4. 3.5.	De leerling herkent de emoties boos, bang, blij, verdrietig, verbaasd en walging bij zichzelf en anderen en kan deze in lichaamshouding imiteren. De leerling herkent en benoemt functies van verschillende lichaamsdelen. De leerling kan met behulp van de PetOS-thermometer gradaties aangeven van het warm/koud hebben, pijn hebben, zich lekker/niet lekker voelen, moe/uitgerust zijn. De leerling kent de lichaamsdelen die je ziet als je bloot bent (billen, penis, vulva, navel, tepel, borst, buik) en weet wanneer je die zelf mag aanraken.
2.	De leerling benoemt (uiterlijke) verschillen tussen jongens en meisjes. De leerling is zich bewust van sekse gerelateerde rolverwachtingen en –gedragingen. De leerlingen weten dat jongens en meisjes gelijkwaardig zijn en dat ze zelf mogen kiezen in hoe zij zich kleden en/of gedragen.	4.5.	De leerling wordt zich bewust van lichamelijke verschillen en overeenkomsten tussen jongen en meisjes en van sekse-gerelateerde rolverwachtingen en gedragingen.
3.	De leerlingen weten hoe een baby in de buik van de moeder komt, hoe een baby groeit in de buik en hoe een baby geboren wordt.	3.4.	De leerling weet hoe een baby in de buik van de moeder groeit.

	De leerlingen zijn zich ervan bewust dat sommige mensen geen kinderen (meer) willen of kunnen krijgen.		
4.	De leerlingen zijn zich ervan bewust dat er verschillende gezinssamenstellingen zijn en respecteren deze verschillen.	1.4. 1.6.	De leerling kan benoemen of laten zien welke activiteiten hij/zij onderneemt met belangrijke gezins- en familieleden. De leerling kan het begrip 'verliefd' toepassen op situaties waarin je iemand heel erg lief of leuk vindt.
5.	De leerlingen krijgen inzicht in de manieren om liefde en genegenheid voor een ander uit te drukken. De leerlingen leren dat het belangrijk is om uiting te geven aan gevoelens van liefde. De leerlingen kunnen positieve gevoelens aan een ander laten zien en positieve uitingen van anderen herkennen.	1.2. 1.5. 1.6. 2.2. 2.3.	De leerling snapt dat je ook wel eens boos kan zijn op iemand van wie je houdt en dat iemand van wie je houdt ook wel eens boos kan zijn op jou. De leerling snapt dat vriendjes verschillen van elkaar en dat je met de één andere dingen doet dan met de ander. De leerling kan het begrip 'verliefd' toepassen op situaties waarin je iemand heel erg lief of leuk vindt. De leerling herkent vergelijkbare emoties en kan deze in lichaamshouding imiteren. De leerling benoemt waarom een ander blij, boos, bang of verdrietig is en waar een ander van walgt.
6.	De leerlingen weten dat niemand hen mag dwingen of overhalen om iets te doen wat zij zelf niet willen.	3.6.	De leerling kan (fysiek en verbaal) aangeven waar haar/zijn grens ligt en welke grenzen hij/zij bij anderen moet respecteren. De leerling weet dat hij/zij het altijd aan iemand mag vertellen als iemand over haar/zijn grenzen gaat.
Kriebels	PRETTIGE EN NIET PRETTIGE AANRAKINGEN: 1. Dit vind ik niet prettig! 2. Waar vind ik hulp?	3.7.	De leerling maakt kennis met situaties en aanrakingen die hij/zij prettig en minder prettig vindt. De leerling leert prettige en onprettige gevoelens in bepaalde situaties bij zichzelf en anderen te herkennen. De leerling weet dat iedereen een situatie anders kan beleven. De leerling weet wat hij/zij kan doen in situaties die niet pluis voelen. De leerling weet bij wie hij/zij terecht kan met problemen en/ of onprettige gevoelens.

Groep 4			
1.	De leerlingen zijn zich bewust van situaties waarin ze wel of niet bloot mogen zijn.	3.5.	De leerling kan benoemen in welke situaties en bij welke mensen het wel of niet oké voelt om bloot gezien te worden.
Kriebels	IN JE NAKIE: 1. Wanneer ben je bloot? 2. Samen in bad	3.7.	De leerling is zich ervan bewust dat iedereen behoefte heeft aan privacy. De leerling respecteert verschillen rondom regels en afspraken over bloot zijn.
2.	De leerlingen weten dat wat als een prettige aanraking voor de een voelt, voor een ander onprettig kan zijn. En dat dit voor iedereen anders is. De leerlingen weten voor zichzelf wat zij een prettige en onprettige aanraking vinden. De leerlingen worden zich meer bewust van aanrakingen die wel of niet gewenst, prettig en toelaatbaar zijn.	3.6.	De leerling weet dat een ander haar/hem alleen mag aanraken als zij/hij dat zelf goed vindt en dat zij/hij het altijd aan een volwassene moet vertellen als iemand haar of hem toch heeft aangeraakt, zodat het niet gewenste gedrag gestopt kan worden.
3.	De leerlingen krijgen inzicht in het verloop van de eigen geboorte. De leerlingen weten dat de geboorte van kinderen verschillend kan verlopen.	3.4.	De leerling weet hoe hij/zij als baby in en uit de buik van mama gekomen is en wat er gebeurt als een baby wordt geadopteerd.
4.	De leerlingen krijgen inzicht in relaties en wie voor hen belangrijk of bijzonder zijn. De leerlingen zijn zich ervan bewust dat je met verschillende mensen bevriend kunt zijn. De leerlingen weten hoe je kunt laten merken dat je een ander aardig of lief vindt.	1.2. 1.5. 1.6.	De leerling kan aangeven wie de mensen zijn van wie hij/zij houdt en dat houden van niet hetzelfde is als verliefdheid. De leerling kent manieren om vrienden te maken. De leerling weet dat je verliefd kunt worden op een meisje of een jongen en dat het niet uitmaakt of je zelf een meisje of een jongen bent.
5.	De leerlingen leren gevoelens van verliefdheid bij zichzelf te herkennen en weten dat gevoelens van verliefdheid normaal zijn.	1.6. 2.3.	De leerling weet dat je verliefd kunt worden op een meisje of een jongen en dat het niet uitmaakt of je zelf een meisje of een jongen bent. De leerling benoemt wat haar/hem gelukkig maakt.
6.	De leerlingen weten het verschil tussen een ja-, nee- en twijfelgevoel. De leerlingen zijn zich ervan bewust dat iedereen situaties en aanrakingen verschillend beleeft. De leerlingen kunnen op verschillende manieren uiting geven aan nee-gevoelens.	3.5. 3.6.	De leerling weet dat kinderen en volwassenen verschillende woorden gebruiken voor de geslachtsdelen en andere lichaamsdelen die meestal bedekt zijn. De leerling weet dat een ander haar/hem alleen mag aanraken als zij/hij dat zelf goed vindt en dat zij/hij het altijd aan een

	De leerlingen weten welke manieren het meest effectief zijn. De leerlingen weten dat ze moeten luisteren als een ander nee zegt.	5.5.	volwassene moet vertellen als iemand haar of hem toch heeft aangeraakt, zodat het niet gewenste gedrag gestopt kan worden. De leerling heeft korte zinnen om haar/zijn grenzen aan te geven (tijdens spelmomenten en in gesprekken).
Groep 5			
1.	De leerlingen hebben inzicht in bijzondere eigenschappen van zichzelf. De leerlingen ontwikkelen een positief zelf- en lichaamsbeeld. De leerlingen kunnen bijzondere eigenschappen noemen van andere kinderen. De leerlingen worden zich bewust van de schoonheids- en ideaalbeelden in de media en de mogelijke invloed ervan op hun eigen zelf- of lichaamsbeeld. De leerlingen weten dat beelden in de media vaak niet overeenkomen met de alledaagse werkelijkheid.	1.1. 1.2. 1.5. 2.2. 2.5.	De leerling leert dat de eigen uiterlijke eigenschappen meestal sterk verschillen van de uiterlijke eigenschappen die je ziet in de media. De leerling leert dat hij/zij net als anderen zowel makkelijke ('positieve') eigenschappen heeft als moeilijke ('negatieve') eigenschappen. De leerling kan iets vertellen over geven en nemen in een vriendschap. De leerling begrijpt dat een ander andere dingen kan voelen dan zij/hij zelf. De leerling kan een compliment geven en ontvangen.
2.	De leerlingen weten hoe ze contacten moeten leggen en vriendschappen kunnen aangaan. De leerlingen zijn zich ervan bewust dat ze voor vriendschappen moeite moeten doen. De leerlingen weten dat er verschillende manieren zijn om een vriendschap te onderhouden. De leerlingen zijn zich ervan bewust dat er situaties kunnen zijn waarin een vriendschap niet meer prettig voelt. De leerlingen kunnen zelf manieren bedenken om een vriendschap te herstellen of, als het niet meer goed voelt, respectvol te beëindigen.	1.5. 1.6. 2.2. 3.1. 3.2.	De leerling kan iets vertellen over geven en nemen en over (de betekenis van) geografische afstand in een vriendschap. De leerling kent het verschil tussen verliefd zijn (verkering willen) en iemand aardig of lief vinden. De leerling begrijpt dat een ander andere dingen kan voelen dan zij/hij zelf. De leerling kan vertellen of laten zien hoe zijn/haar lichaam een ander kan beïnvloeden (geluid, geur, beweging, kleur). De leerling herkent de lichaamstaal van een ander en kan in lichaamstaal iets laten zien over wat hij/zij voelt, denkt of vindt.
Kriebels	JONGENS EN MEISJES: WAT HOORT BIJ WIE? 1. Wat vind ik? 2. Mannen en vrouwen in de media	3.7.	De leerling kent de verschillen en overeenkomsten in rolgedrag tussen jongens en meisjes. De leerling weet dat mannen en vrouwen in de media op een sekse-stereotype manier worden getoond. De leerling vormt een mening over rolverwachtingen en rolgedrag van meisjes en jongens.

			De leerling weet dat meisjes en jongens gelijkwaardig zijn en gelijke rechten hebben.
3.	De leerlingen zijn zich ervan bewust dat er verschillende types relaties zijn. De leerlingen weten welke mensen belangrijk zijn voor hen. De leerlingen zijn zich ervan bewust dat bepaalde mensen in bepaalde situaties belangrijker zijn dan anderen.	1.2. 1.4. 1.6. 4.1.	De leerling herkent en benoemt gevoelens die horen bij houden van en een hekel hebben aan. De leerling kan benoemen of laten zien welke familieleden dichtbij haar/hem staan, geografisch en emotioneel. De leerling kent het verschil tussen verliefd zijn (verkering willen) en iemand aardig of lief vinden. De leerling kan vertellen waar en bij wie hij/zij zich thuis voelt.
4.	De leerlingen kunnen onderscheid maken tussen prettige, niet-prettige en twijfelgevoelens in situaties en aanrakingen. De leerlingen zijn zich ervan bewust dat iedereen eigen wensen en grenzen heeft. De leerlingen weten dat het belangrijk is om hun eigen wensen en grenzen duidelijk te maken. De leerlingen kennen het onderscheid tussen goede en slechte geheimen. De leerlingen weten dat het belangrijk is om hulp te vragen in niet-prettige situaties of bij slechte geheimen. De leerlingen weten dat je een ander niet mag dwingen iets te doen wat diegene niet wil.	3.1. 3.5. 3.6. 4.6. 5.5.	De leerling kan vertellen of laten zien hoe zijn/haar lichaam een ander kan beïnvloeden (geluid, geur, beweging, kleur). De leerling weet dat kinderen en volwassenen verschillende woorden gebruiken voor de geslachtsdelen en andere lichaamsdelen die meestal bedekt zijn. De leerling kan benoemen welke mensen uit haar/zijn omgeving meer of minder dichtbij mogen komen. De leerling kent het verschil tussen goede en slechte geheimen. De leerling kan aangeven wat hij zij nodig heeft van een ander om zich te kunnen uiten en de ander te begrijpen.
Groep 6			
1.	De leerlingen kunnen uitleggen dat er verschillende normen en (culturele) gewoontes bestaan rondom acceptabele kleding, bloot zijn en privacy. De leerlingen kunnen uitleggen dat de gewoontes en normen over bloot per situatie kunnen verschillen en accepteren dat. De leerlingen zijn zich ervan bewust dat hun eigen perceptie over bloot zijn en privacy kan veranderen door de puberteit. De leerlingen zijn zich ervan bewust dat 'blote kleding' verschillende reacties kan oproepen.	4.1. 4.6.	De leerling kent haar/zijn wortels en weet waar hij/zij en haar/zijn ouders en grootouders zijn geboren. De leerling weet dat er verschillende soorten relaties en gezinsvormen zijn.
Kriebels	HET ONTSTAAN EN DE GEBOORTE VAN EEN BABY.	3.7.	De leerlingen weten hoe de voortplanting, zwangerschap en geboorte verlopen.

			De leerlingen weten dat je, als je vruchtbaar bent, door vrijen zwanger kunt raken. De leerlingen weten dat je het krijgen van kinderen kunt plannen, maar dat niet iedereen zwanger kan worden of dat er mensen zijn die (nog geen) kinderen willen.
3.	De leerlingen leren geslachtsdelen bij hun naam te benoemen en weten dat er verschillende woorden voor zijn. De leerlingen weten welke afspraken er zijn over gepast woordgebruik. De leerlingen weten wat de belangrijkste lichamelijke verschillen zijn tussen jongens en meisjes. De leerlingen kennen de belangrijkste geslachtskenmerken en de functies ervan.	3.1. 3.5.	De leerling benoemt verschillen en overeenkomsten tussen het eigen lichaam en dat van een ander. De leerling weet welke woorden voor de geslachtsdelen hij/zij buitenshuis (bijvoorbeeld op school en bij de dokter) moet gebruiken om begrepen te worden.
4.	De leerlingen zijn zich ervan bewust dat je online vriendschappen op een verantwoordelijke manier aan moet gaan: met respect voor een ander en met oog voor eigen privacy.	4.4.	De leerling weet dat wat je online doet of meemaakt ook 'echt' is.
5.	De leerlingen weten dat gevoelens van verliefdheid leuk maar ook lastig kunnen zijn. De leerlingen zijn zich ervan bewust dat je op verschillende mensen verliefd kunt worden en dat verliefdheid bij het leven hoort. De leerlingen weten dat je ook verliefd kunt worden op iemand van hetzelfde geslacht, met een ander geloof of uit een andere cultuur, maar dat deze gevoelens en relaties in sommige culturen minder geaccepteerd worden. De leerlingen weten hoe ze op verschillende manieren gevoelens van verliefdheid kenbaar kunnen maken aan anderen. De leerlingen denken na over verschillende situaties op het gebied van verliefdheid en kunnen andere leerlingen advies geven.	1.1. 1.2. 1.3. 1.4. 1.5. 1.6. 2.1. 2.2. 2.3.	De leerling kan zich met instructies verplaatsen in (de eigenschappen van) een klasgenoot. De leerling kan gradaties benoemen tussen 'houden van' en 'een hekel hebben aan'. De leerling kan benoemen hoe hij/zij later wil leven en wat hij/zij later wil worden. De leerling kan iets vertellen over iemand die hij/zij mist of verloren heeft. De leerling kan benoemen wat je kunt verwachten van vrienden (en wat vrienden van jou kunnen verwachten). De leerling kent manieren om een leeftijdgenoot (van het eigen of andere geslacht) voor zich te interesseren. De leerling herkent de emotie 'verlegen' en kan deze koppelen aan een situatie of gebeurtenis. De leerling begrijpt dat een verschil in emoties kan leiden tot misverstanden of conflicten.

			De leerling snapt dat hij/zij soms niet weet wat hij/zij voelt en waarom hij/zij dat voelt.
6.	De leerlingen weten dat er verschillende soorten relaties en gezinsvormen zijn en dat die in de loop van de tijd kunnen veranderen. De leerlingen weten dat er verschillende opvattingen, waarden en normen zijn rondom vrije partnerkeuze, verloven, trouwen, kinderen krijgen, samenwonen, uithuwelijken en gearrangeerde huwelijken. De leerlingen zijn zich ervan bewust dat vrije partnerkeuze niet in elke cultuur gebruikelijk is, maar dat dit in Nederland wel een recht is. De leerlingen leren dat er verschillende soorten relaties zijn en dat het belangrijk is om respectvol om te gaan met verschillen.	1.3. 4.1. 4.3. 4.6.	De leerling kan benoemen hoe hij/zij later wil leven en wat hij/zij later wil worden. De leerling kent haar/zijn wortels en weet waar hij/zij en haar/zijn ouders en grootouders zijn geboren. De leerling weet dat hij/zij het recht heeft om de eigen mening te uiten en gehoord te worden door volwassenen. De leerling weet dat er verschillende soorten relaties en gezinsvormen zijn.
7.	De leerlingen kunnen op verschillende manieren uiting geven aan hun eigen grenzen. De leerlingen kunnen duidelijk laten merken welke situaties zij wel en niet prettig vinden. De leerlingen weten wat ze moeten doen als er sprake is van onveilige, grensoverschrijdende of onprettige situaties. De leerlingen weten wie zij in vertrouwen kunnen nemen als zich onveilige of onprettige situaties voordoen.	3.6.	De leerling kent het verschil tussen gevoelens van 'ja', 'nee' en twijfel, kan aangeven als hij/zij iets wel of niet wil of tijd nodig heeft om daarover na te denken en weet bij wie hij/zij hulp kan vragen als de grens is overschreden.
Groep 7			
1.	De leerlingen weten welke lichamelijke en emotionele veranderingen zich bij meisjes/jongens voordoen in de puberteit. De leerlingen weten dat het tempo en de vorm waarin veranderingen zich voordoen bij meisjes/jongens kunnen verschillen. Leerlingen zijn zich ervan bewust dat er een grote diversiteit is in lichamelijke kenmerken en uiterlijke vormen en accepteren die. De leerlingen weten hoe de menstruatiecyclus verloopt en wat je kunt doen als meisje als je ongesteld wordt.	1.6. 3.1. 3.2. 3.4.	De leerling weet wat er (fysiek en emotioneel) gebeurt in de puberteit en kan daar iets over vertellen. De leerling weet dat je geen grappen over de puberteit maakt ten koste van anderen. De leerling heeft inzicht in de relatie tussen uiterlijk en innerlijk en kan keuzen maken over het eigen uiterlijk. De leerling kent de namen voor de (inwendige) geslachtsdelen van jongens en meisjes en durft die namen te noemen. LET OP: 2 lessen! De leerling weet welke lichamelijke en emotionele veranderingen zich bij meisjes/jongens voordoen in de puberteit.

	De leerlingen weten wat een zaadlozing is en wanneer een jongen een meisje zwanger kan maken. De leerlingen weten dat persoonlijke hygiëne van belang is en kunnen daar zelf zorg voor dragen. Leerlingen weten dat opvattingen over seksualiteit per persoon kunnen verschillen.		• De leerlingen weten hoe de menstruatiecyclus verloopt en wat je kunt doen als meisje als je ongesteld wordt. • De leerlingen weten wat een zaadlozing is en wanneer een jongen een meisje zwanger kan maken.
2.	Leerlingen kennen verschillende betekenissen en uitingsvormen van seksualiteit. Leerlingen weten dat seksualiteit verschillende gevoelens kan losmaken. Leerlingen weten dat het niet voor iedereen gemakkelijk is om over seks te praten.	1.2. 2.5. 3.3.	De leerling kan aangeven wat de dingen zijn waar hij/zij niet van houdt als iemand deze met en/of tegen hem/haar doet. De leerling weet dat hij/zij 'nee' kan zeggen tegen groepsdruk. De leerling kent verschillende betekenissen en uitingsvormen van seksualiteit en weet dat seksualiteit verschillende gevoelens kan losmaken.
3.	De leerlingen kennen de begrippen vriendschap, verliefdheid, verkering en liefde. De leerlingen kunnen het verschil benoemen tussen vriendschap en verliefdheid. De leerlingen kennen het verschil tussen iemand aardig en lief vinden en verliefdheid. De leerlingen weten dat je verliefd kunt worden op iemand die niet verliefd is op jou. De leerlingen weten dat je verliefd kunt worden op iemand van het andere of hetzelfde geslacht, iemand met een andere of dezelfde culturele/ religieuze achtergrond, iemand met of zonder beperking. De leerlingen kunnen hun eigen gevoelens rondom verliefdheid en vriendschap uitdrukken in woorden en affectie (iemand lief vinden, kriebels in de buik hebben, compliment geven).	1.1. 1.3. 1.4. 1.5. 1.6. 2.2. 2.3.	De leerling kan het effect benoemen dat een van haar/zijn eigenschappen op een ander kan hebben. De leerling kent het verschil tussen wensen en behoeften en kan benoemen wat kinderrechten zijn. De leerling kan een klasgenoot interviewen over familie en daarna vertellen over de familie van de klasgenoot. De leerling kan benoemen wat een vriend voor haar/hem bijzonder maakt. De leerling kent de begrippen vriendschap, verliefdheid, verkering en liefde en weet dat je verliefd kunt worden op iemand van het andere of hetzelfde geslacht. De leerling weet wat een schuldgevoel is en hoe hij/zij daarmee kan omgaan. De leerling weet dat je elkaar soms niet begrijpt en dat je miscommunicatie samen moet oplossen
4.	De leerlingen weten dat de taak- en rolverdeling van mannen en vrouwen per individu, gezin, maatschappij, land en cultuur, kan verschillen. De leerlingen vormen een eigen beeld over taak- en rolverdeling van mannen en vrouwen.	1.1.	De leerling leert kritisch nadenken over de taak- en rolverdeling van mannen en vrouwen.

	De leerlingen weten dat mannen en vrouwen gelijke rechten hebben en gelijkwaardig zijn. De leerlingen leren kritisch nadenken over de taak- en rolverdeling van mannen en vrouwen.		
5.	De leerlingen zijn zich ervan bewust dat beelden in de media (van mannen en vrouwen) meestal niet overeenkomen met de realiteit. De leerlingen zijn zich ervan bewust dat de media sekse-stereotype beelden uitvergrooten. De leerlingen zijn zich ervan bewust dat schoonheidsidealen niet realistisch zijn.	4.6.	De leerling is zich ervan bewust dat beelden in de media (van mannen en vrouwen) meestal niet overeenkomen met de realiteit. De leerling is zich ervan bewust dat de media sekse-stereotype beelden uitvergrooten. De leerling is zich ervan bewust dat schoonheidsidealen niet realistisch zijn.
6.	Leerlingen weten dat internet en social media leuke en minder leuke kanten in zich hebben. Leerlingen benoemen hoe zij internet en social media op een leuke en veilige manier kunnen gebruiken. Leerlingen erkennen het belang van zorgvuldig omgaan met het plaatsen van persoonlijke gegevens/foto's op social media en internet. Leerlingen kunnen elkaar tips geven om mediawijs met social media en internet om te gaan. Leerlingen weten aan wie ze hulp kunnen vragen als het online mis gaat.	3.5. 4.4. 4.5.	De leerling heeft inzicht in de risico's van internet wat betreft het herkennen van 'vrienden', de (fysieke en seksuele) veiligheid en privacy. De leerling weet wat hij/zij kan doen als hij/zij onbedoeld seks, porno en datingsites op internet tegenkomt en vraagt hulp als dat nodig is. De leerling kan overeenkomsten en verschillen benoemen tussen haar/zijn leven online en offline.
7.	De leerlingen kunnen verschillende strategieën toepassen om lichte vormen van seksuele grensoverschrijding te herkennen en tijdig te stoppen.	3.6.	De leerling weet met welke lichaamshouding hij/zij stevig staat, waardoor hij/zij zelfvertrouwen en kracht uitstraalt.
Kriebels	SEKSUELE WEERBAARHEID. Wat zou jij doen?	3.7.	De leerlingen weten dat eigen waarden, normen, rolverwachtingen en opvattingen (gender) over seksueel gedrag van invloed zijn op seksuele grensoverschrijding. De leerlingen weten welk gedrag wel en welk gedrag niet seksueel grensoverschrijdend kan zijn.

			De leerlingen kunnen verschillende strategieën toepassen om lichte vormen van seksuele grensoverschrijding te herkennen en tijdig te stoppen. De leerlingen kunnen bij bedreigende of grensoverschrijdende situaties (tijdig) hulp vragen bij mensen of instanties in hun omgeving.
Groep 8			
1.	De leerlingen worden zich meer bewust van hun eigen talenten en eigenschappen en ontwikkelen een positief zelfbeeld. De leerlingen kunnen een aantal positieve eigenschappen en/of talenten van zichzelf benoemen. De leerlingen kunnen een aantal positieve lichamelijke kenmerken van zichzelf benoemen. De leerlingen kunnen elkaar positieve feedback geven. De leerlingen zijn zich ervan bewust dat iedereen uniek is en bijzondere eigenschappen en talenten heeft. De leerlingen zijn zich ervan bewust dat ieder lichaam uniek en speciaal is. De leerlingen kunnen zichzelf presenteren met positieve eigenschappen en talenten. De leerlingen benoemen kwaliteiten van zichzelf die zij online anderen laten zien. De leerlingen benoemen kwaliteiten van zichzelf die zij offline anderen laten zien.	1.1. De leerling kan benoemen hoe hij/zij een van haar/zijn eigenschappen inzet als er een probleem is. 2.5. De leerling weet wat zelfvertrouwen is en kan benoemen wat maakt dat hij/zij op zichzelf vertrouwt. 5.1. De leerling kan uitleggen dat een communicatieprobleem altijd een gezamenlijk probleem is van zender en ontvanger. 5.2. De leerling kan een groepspresentatie geven over TOS met behulp van een ervaringsverhaal van iemand anders met TOS. 5.3. De leerling weet hoe hij/zij innerlijke taal kan gebruiken om zichzelf te sturen (emoties, gedrag) en om zich een voorstelling te maken van wat er in haar/hemzelf en anderen omgaat. 5.5. De leerling weet dat er ook jongeren en volwassenen zijn met TOS en dat er bijeenkomsten zijn voor kinderen en jongeren met TOS. 5.6. De leerling sluit PeTOS positief af met een stop-motion filmpje over het omgaan met TOS gemaakt met het materiaal uit het eigen PeTOS-portfolio.	
2.	De leerlingen weten dat het tempo en de vorm waarin veranderingen in de puberteit zich voordoen kunnen verschillen. De leerlingen zijn zich ervan bewust dat er een grote diversiteit is in lichamelijke kenmerken en uiterlijke vormen en accepteren dit. De leerlingen weten dat persoonlijke hygiëne van belang is en kunnen daar zelf zorg voor dragen.	2.4. De leerling weet wat gender betekent en kan aangeven waarin hij/zij zich een beetje of heel erg meisje of jongen voelt. 3.3. De leerling kan benoemen wat hij/zij merkt van het eigen puberbrein. 3.4. De leerling heeft inzicht in de veranderende relaties tussen meisjes en jongens in de puberteit en kan benoemen wat haar/hem zelf bezighoudt op dit gebied. 1.6. De leerling kan openlijk praten over lichamelijkeheid, intimiteit en seksualiteit (Kwartetspel <i>Mag ik van jou?</i>)	

3.	De leerlingen kennen de namen en functies van de vrouwelijke geslachtsdelen De leerlingen kennen de namen en functies van de mannelijke geslachtsdelen	1.6.	De leerling kan openlijk praten over lichamelijkheid, intimiteit en seksualiteit (Kwartetspel <i>Mag ik van jou?</i>)
4.	De leerlingen hebben inzicht in en kennen de betekenis van jongens- en meisjesbesnijdenis. De leerlingen weten dat in sommige culturen/landen jongensbesnijdenis voorkomt en welke rituelen hiermee gepaard gaan. De leerlingen weten dat in sommige culturen/landen meisjesbesnijdenis voorkomt. De leerlingen weten dat meisjesbesnijdenis verboden is in Nederland en waarom dat zo is.		
6.	De leerlingen weten wat de begrippen homoseksualiteit, heteroseksualiteit, lesbisch en biseksualiteit inhouden. De leerlingen weten dat heteroseksuelen, homoseksuelen, biseksuelen en transgenders in Nederland dezelfde rechten hebben (recht om te trouwen, kinderen te krijgen, samen te wonen). De leerlingen kennen de gevolgen van discriminatie op grond van seksuele voorkeur (homonegatief gedrag, homohaat). De leerlingen weten wat ze kunnen doen als ze zich in of bij een situatie van homonegatief gedrag bevinden en kunnen hier ook naar handelen.	1.2. 1.4. 3.1.	<i>De leerling weet wat de begrippen seksuele oriëntatie, seksuele diversiteit, homo, lesbisch, inhouden. De leerling weet dat iedereen, ongeacht seksuele oriëntatie, in Nederland dezelfde rechten heeft.</i> De leerling kan benoemen hoe haar/zijn ideale gezins- en familiesituatie er uit ziet als hij/zij volwassen is. De leerling herkent stereotype beelden over vrouwen en mannen en kan eigen vooroordelen corrigeren.
Kriebels	VOORTPLANTING	3.7.	De leerling weet hoe de bevruchting verloopt, hoe je zwanger kunt raken. De leerling is zich ervan bewust dat niet iedereen vruchtbaar is en kinderen kan of wil krijgen. De leerling is zich ervan bewust dat seksueel contact niet alleen bedoeld is voor voortplanting, maar ook om ervan te genieten. De leerling weet dat er culturele en religieuze verschillen zijn in de gedachten over kinderen krijgen, geboorteregeling en anticonceptie.

Kriebels	VEILIG VRIJEN	3.8.	De leerlingen zijn zich ervan bewust dat mensen veilig moeten vrijen om zwangerschap en soa te voorkomen. De leerlingen weten welke vormen van onveilige seks er zijn. De leerlingen kennen verschillende vormen van anticonceptie, wanneer en waarom voorbehoedsmiddelen gebruikt worden en waar ze verkrijgbaar zijn. De leerlingen weten dat mensen zich moeten laten testen op soa als ze onveilige seks hebben gehad. De leerlingen zijn zich ervan bewust dat seksueel contact niet alleen bedoeld is voor voortplanting, maar ook om ervan te genieten.
9.	De leerlingen zijn zich ervan bewust dat er speciale plekje's zijn op hun lichaam waar ze zichzelf kunnen aanraken. De leerlingen weten hoe ze zichzelf kunnen bevredigen en dat dit een prettig gevoel kan geven. De leerlingen weten dat masturbatie in het openbaar niet wenselijk is en dat ze zichzelf geen pijn moeten doen. De leerlingen weten dat masturbatie niet ongezond of strafbaar is.	3.2.	De leerlingen zijn zich ervan bewust dat er speciale plekje's zijn op hun lichaam waar ze zichzelf kunnen aanraken. - De leerlingen weten hoe ze zichzelf kunnen bevredigen en dat dit een prettig gevoel kan geven. - De leerlingen weten dat masturbatie in het openbaar niet wenselijk is en dat ze zichzelf geen pijn moeten doen.
10.	De leerlingen kunnen verschillende betekenissen geven aan seksualiteit. De leerlingen zijn zich ervan bewust dat iedereen seksuele gevoelens heeft en dat je je daarvoor niet hoeft te schamen. De leerlingen begrijpen en accepteren seksuele gevoelens en gedragingen als uitingsvorm van liefde, intimiteit, opwinding of lust. De leerlingen vinden het van belang dat seksuele contacten vrijwillig, prettig en gewenst plaatsvinden. De leerlingen weten dat de seksuele levensstijl per persoon kan verschillen en dat je je eigen tempo bepaalt en eigen keuzes mag maken.	1.5. 1.6. 3.3.	De leerling kan de vragen stellen die hij/zij heeft rondom vriendschap en relaties. De leerling kan openlijk praten over lichamelijkeheid, intimiteit en seksualiteit (kwartetspel: <i>Mag ik van jou?</i>) De leerling kan verschillende betekenissen geven aan seksualiteit. De leerling is zich ervan bewust dat iedereen seksuele gevoelens heeft en dat je je daarvoor niet hoeft te schamen.
12.	De leerlingen weten hoe zij veilig contacten kunnen leggen en onderhouden via online media.	3.5.	De leerling weet met wie hij/zij kan praten als hij/zij seksueel getinte foto's of filmpjes op internet tegenkomt.

	De leerlingen weten dat naaktbeelden en -films van mannen en vrouwen in de media meestal niet overeenkomen met de realiteit. De leerlingen kunnen online onveilige situaties herkennen. De leerlingen weten hoe zij kunnen en moeten handelen in onveilige online situaties. De leerlingen kennen het begrip en de gevolgen van sexting en weten dat het doorsturen van naaktfoto's en -video's zonder toestemming verboden is. De leerlingen weten dat ze hulp moeten vragen als het online misgaat en weten waar ze terecht kunnen.	4.4.	De leerling onderhoudt via sociale netwerken contact met anderen en reageert op gepaste wijze op de activiteiten van anderen.
13.	De leerlingen krijgen zicht op de aard, omvang en gevolgen van seksueel misbruik en seksuele grensoverschrijding. De leerlingen zijn zich ervan bewust dat seksueel misbruik veel voorkomt en meestal door bekenden gebeurt. De leerlingen leren seksueel grensoverschrijdende situaties herkennen. De leerlingen benoemen verschillende strategieën om (lichte vormen van) seksuele grensoverschrijding te herkennen en stoppen. De leerlingen oefenen met het toepassen van strategieën en doen vaardigheden op om deze in het dagelijkse leven toe te passen. De leerlingen weten bij wie zij bij bedreigende situaties om hulp kunnen vragen en oefenen met hulp vragen.	3.6.	De leerlingen leren seksueel grensoverschrijdende situaties herkennen. De leerlingen benoemen verschillende strategieën om (lichte vormen van) seksuele grensoverschrijding te herkennen en stoppen.

Bijlage 3: PeTOS en burgerschap

Burgerschap is geen vak maar een geheel van onderwerpen dat in verschillende lessen en op verschillende manieren aan de orde komt. Daarbij gaat het om de ontwikkeling van competenties die kinderen in staat stellen om vanuit eigen idealen, waarden en normen te participeren in een democratische samenleving.

Er kan onderscheid worden gemaakt tussen drie overkoepelende burgerschapsthema's:

4. Democratie
 - a) Vrijheid en gelijkheid
 - b) Macht en inspraak
 - c) Democratische cultuur
5. Zelf en ander
 - a) Identiteit
 - b) Diversiteit
 - c) Solidariteit/empathie
6. Maatschappelijke vraagstukken
 - a) Digitaal samenleven
 - b) Duurzaamheid
 - c) Globalisering
 - d) Technologisch burgerschap

Ook in de lessen van PeTOS wordt gewerkt aan burgerschap. Daarbij ligt de nadruk op de thema's *identiteit*, *diversiteit*, *solidariteit/empathie* en in iets mindere mate *digitaal samenleven*. De andere onderwerpen worden niet behandeld in PeTOS.

In het overzicht staan naast de burgerschapsthema's de PeTOS-leerdoelen waarin deze thema's aan de orde komen. In een derde kolom staat een korte omschrijving van de bijbehorende les.

Overzicht leerdoelen PetOS en burgerschapsthema's

Burgerschap	Leerdoel PeTOS		Les PeTOS
Groep 1			
Identiteit	1.1.	De leerling herkent zichzelf (in de spiegel en op een foto) als uniek en kan vertellen wie hij/zij is (naam, leeftijd).	Verschillen en overeenkomsten Meertaligheid
Identiteit	1.2.	De leerling kan benoemen van wat en wie hij/zij houdt en kan kiezen van welke activiteit hij/zij het meest houdt.	Kiezen
Diversiteit	1.4.	De leerling kan benoemen wie er deel uitmaken van het eigen gezin.	Uit welk nest kom jij? Verschillen tussen gezinnen en gezinssamenstellingen.
Solidariteit/empathie	2.5.	De leerling herkent het verschil tussen per ongeluk en expres, weet dat je een ander geen pijn mag doen en kan sorry zeggen als er per ongeluk iets misgaat.	Je verplaatsen in een ander.
Diversiteit	4.1.	De leerling laat zien in wat voor soort huis hij/zij woont.	Grote en kleine huizen, flats en villa's, caravans, kamer in een AZC?
Diversiteit	4.3.	De leerling weet dat woorden voor hetzelfde ding in verschillende talen anders zijn.	Meertaligheid
Diversiteit	4.6.	De leerling kent uiterlijke overeenkomsten en verschillen tussen zichzelf en anderen.	Anders zijn dan een ander, hetzelfde zijn als anderen
Identiteit	5.4.	De leerling kan het aangeven als het niet lukt om te zeggen wat hij/zij bedoelt (bijvoorbeeld met een afgesproken gebaar of plaatje) en accepteert hulp van de leerkracht.	Strategieën gebruiken die bij je passen.
Identiteit	5.5.	De leerling vraagt hulp <i>als</i> hij/zij hulp nodig heeft.	Hulp vragen is stoer.
Solidariteit/empathie	5.6.	De leerling kent het begrip trots.	Monument voor jezelf en de anderen met TOS.
Groep 2			
Identiteit	1.2.	De leerling kan laten zien of benoemen van wie en wat hij/zij niet erg houdt.	Eigen voorkeuren en afkeuren leren kennen.
Diversiteit	1.6.	De leerling weet dat mensen die veel van elkaar houden met elkaar kunnen trouwen en dat het iemand van het eigen of het andere geslacht kan zijn.	Bruidsparen van verschillende culturen en verschillende samenstellingen.
Solidariteit/empathie	2.2.	De leerling herkent de vier basisemoties bij anderen en weet hoe zij/hij daarop kan reageren.	Hoe reageer je op de emotie van een ander?

Solidariteit/empathie	2.5.	De leerling 'maakt het weer goed' als hij/zij per ongeluk iets kapot maakt of iemand pijn doet.	Je verplaatsen in een ander.
Diversiteit	4.1.	De leerling laat zien wie er allemaal in zijn/haar huis wonen (inclusief mogelijke huisdieren).	Gezinssamenstellingen.
Diversiteit	4.3.	De leerling weet welke talen hij/zij zelf spreekt en welke talen andere kinderen in de klas spreken.	Meertaligheid.
Diversiteit	4.6.	De leerling kan verschillen en overeenkomsten tussen zichzelf en anderen benoemen.	Hoeveel ogen, hoeveel benen, hoeveel neuzen, groot, klein?
Identiteit Diversiteit	5.2.	De leerling kan verschillen en overeenkomsten tussen zichzelf en anderen benoemen.	Praten, moeilijk of makkelijk? Talen, eentje of meer?
Identiteit	5.4.	De leerling kan het aangeven als hij/zij iets niet begrijpt (bijvoorbeeld met een afgesproken gebaar of plaatje).	Strategieën voor zelfredzaamheid
Identiteit	5.5.	De leerling kan benoemen <i>waarmee</i> hij/zij hulp bij nodig heeft.	Strategieën voor zelfredzaamheid
Groep 3			
Identiteit	1.1.	De leerling kan met behulp van zelf gekozen plaatjes iets over zichzelf vertellen.	Ik ben, ik heb, ik eet.
Identiteit	1.3.	De leerling kan iets benoemen wat hij/zij nog niet kan en graag wil leren.	Je kunt leren en veranderen.
Diversiteit	1.5.	De leerling snapt dat vriendjes verschillen van elkaar en dat je met de één andere dingen doet dan met de ander.	Vriendjes verschillen van elkaar: uiterlijk, omstandigheden, voorkeuren.
Diversiteit	2.5.	De leerling kan vertellen of hij/zij iets expres of per ongeluk heeft gedaan.	Grappig, vervelend? Schrikken of lachen?
Diversiteit	4.1.	De leerling vertelt iets over haar/zijn eigen (slaap)kamer thuis.	Eigen slaapkamer of niet, stapelbed of bed alleen, grote kamer, kleine kamer.
Diversiteit	4.3.	De leerling weet wat meertaligheid is en dat veel mensen meertalig zijn.	Welke talen horen, begrijpen en spreken kinderen?
Identiteit Diversiteit	4.6.	De leerling kent het verschil tussen de eigen speciale school en de reguliere school waar bijvoorbeeld broertjes en zusjes op zitten.	Gebarentaal, speciaal onderwijs, anders zijn.
Identiteit	5.2.	De leerling kan iets vertellen over de eigen taalontwikkeling.	Wanneer gingen de kinderen praten? In welke taal of talen? Wat konden ze eerst niet en nu wel?
Diversiteit	5.3.	De leerling kan benoemen welke taal of talen hij/zij begrijpt en spreekt.	Meertaligheid.

Identiteit	5.4.	De leerling kan aan de hand van voorbeelden en/of afbeeldingen bevestigen of ontkennen of hij/zij iets moeilijk vindt (woorden uitspreken, woorden vinden, vertellen, begrijpen).	Weten wat je moeilijk vindt.
Identiteit	5.5.	De leerling kan aangeven <i>hoe</i> je haar/hem het beste kunt helpen	Aanwijzingen voor een ander.
Identiteit	5.6.	De leerling kan trots benoemen in termen van wat hij/zij <i>probeert</i> .	Proberen is een kunst!
Groep 4			
Identiteit	1.1.	De leerling kan een eigenschap van zichzelf en van een ander benoemen.	Wat is een eigenschap?
Identiteit	1.2.	De leerling kan aangeven wie de mensen zijn van wie hij/zij houdt en dat houden van niet hetzelfde is als verliefdheid.	Verschillende gevoelens hebben voor verschillende mensen.
Identiteit	1.3.	De leerling maakt met hulp een stappenplan voor het leren van een nieuwe vaardigheid.	Wat wil je graag leren en hoe pak je dat aan?
Identiteit	1.4.	De leerling weet wie er deel uitmaken van haar/zijn familie.	De familie waar je deel van bent. Wie zijn ze? Welke taal of talen spreken ze?
Solidariteit/empathie	1.5.	De leerling kent manieren om vrienden te maken.	'Goede vriendenmakers' worden gekoppeld aan 'slechte vriendenmakers'.
Diversiteit	1.6.	De leerling weet dat je verliefd kunt worden op een meisje of een jongen en dat het niet uitmaakt of je zelf een meisje of een jongen bent.	Seksuele diversiteit.
Identiteit	2.1.	De leerling herkent de emoties 'trots' en 'schaamte' en kan deze koppelen aan een situatie of gebeurtenis.	Wat wil je graag aan anderen laten zien en wat houd je nu juist liever verborgen?
Solidariteit/empathie	2.5.	De leerling maakt onderscheid tussen wat iemand doet en wat iemand bedoelt.	Je verplaatsen in een ander.
Identiteit	4.2.	De leerling kan iets vertellen over de buurt waarin hij/zij woont.	Hoe is je buurt? Waar voel je je veilig?
Diversiteit Solidariteit/empathie	4.3.	De leerling denkt na over haar/zijn oordeel over anderen en of dat wel eerlijk is.	Vooroordelen over vreemdelingen.
Diversiteit	4.5.	De leerling kan vertellen waar hij/zij in de vakantie is geweest en wat hij/zij heeft gedaan.	Thuis blijven, ver weg gaan? Naar familie of het onbekende tegemoet?

Identiteit	5.2.	De leerling vertelt met behulp van praatdomino over haar/zijn taal: toen en nu; thuis en op school; met vriendjes en met volwassenen.	Samen praten over taal in verschillende situaties en tijden.
Identiteit	5.3.	De leerling kan vertellen wat hij/zij voelt als er iets misgaat met taal.	Communicatieproblemen: gevoelens
Identiteit	5.4.	De leerling begrijpt wat een misverstand is en kan het woord en/of symbool gebruiken als hij/zij een ander niet (goed) begrijpt of als een ander haar/hem niet (goed) begrijpt.	Communicatieproblemen: strategieën
Identiteit	5.6.	De leerling kan een manier bedenken om uiting te geven aan trots.	Uiting geven aan trots
Groep 5			
Identiteit	1.1.	De leerling kan tenminste vier persoonlijke eigenschappen benoemen, zowel <i>makkelijke</i> als <i>moeilijke</i> .	Wie ben je? Meer dan je naam. Maar wat dan? Wat zijn je eigenschappen?
Diversiteit	1.2.	De leerling herkent en benoemt gevoelens die horen bij houden van en een hekel hebben aan.	Over de streep: waar houd je van en waar heb je een hekel aan?
Identiteit	1.3.	De leerling kan vaardigheden benoemen die hij/zij wel kan, maar niet wil uitvoeren en vaardigheden die hij/zij wel wil, maar niet kan uitvoeren.	Willen, kunnen, mogen.... Wat zijn de verschillen?
Diversiteit	1.4.	De leerling kan benoemen of laten zien welke familieleden dichtbij haar/hem staan, geografisch en emotioneel.	Verschillen tussen families: ver weg of dichtbij (emotioneel en/of geografisch), groot of klein, zelfde taal of andere taal.
Solidariteit/empathie	2.2.	De leerling begrijpt dat een ander andere dingen kan voelen dan zij/hij zelf.	Je in de ander verplaatsen.
	2.5.	De leerling kan een compliment geven en ontvangen.	Complimentendag.
Identiteit	4.1.	De leerling kan vertellen waar en bij wie hij/zij zich thuis voelt.	Thuis is meer dan alleen een huis.
Solidariteit/empathie	4.3.	De leerling kan zich inleven in hoe het is om blind of slechtziend te zijn en weet wat hij/zij dan nodig heeft in het dagelijks leven.	Je inleven in iemand die blind is.
Diversiteit	5.2.	De leerling weet dat veel mensen meertalig zijn en dat hij/zij zelf waarschijnlijk ook (een beetje) meertalig is.	Elkaar interviewen over talen die je kent, begrijpt of spreekt.
Identiteit	5.3.	De leerling kent het begrip TOS en kan vertellen wat hij/zij moeilijk vindt op het gebied van taal <i>uiten</i> .	Manieren om uit te leggen wat het betekent als je problemen hebt met het uiten van taal. Houd het helder!

Identiteit	5.4.	De leerling kent het begrip TOS en kan vertellen wat hij/zij moeilijk vindt op het gebied van taal <i>begrijpen</i> .	Manieren om uit te leggen wat het betekent als je problemen hebt met het uiten van taal. Houd het helder!
Identiteit	5.5.	De leerling kan aangeven wat hij zij nodig heeft van een ander om zich te kunnen uiten en de ander te kunnen begrijpen.	Manieren om uit te leggen wat je van een ander nodig hebt. Houd het helder!
Identiteit	5.6.	De leerling weet dat als je iets niet zo goed kunt, er andere dingen zijn die je juist wel goed kunt.	Waar ben je goed in?
Groep 6			
Solidariteit/empathie	1.1.	De leerling kan zich met instructies verplaatsen in (de eigenschappen van) een klasgenoot.	Je verplaatsen in een ander: als ik..... was, dan zou ik
Solidariteit/empathie	1.2.	De leerling kan gradaties benoemen tussen 'houden van' en 'een hekel hebben aan'.	Korte lontjes: zwart, wit of grijs?
Identiteit	1.3.	De leerling kan benoemen hoe hij/zij later wil leven en wat hij/zij later wil worden.	Toekomstdromen.
Solidariteit/empathie	2.1.	De leerling herkent de emotie 'verlegen' en kan deze koppelen aan een situatie of gebeurtenis.	Tips voor verlegen kinderen.
Solidariteit/empathie	2.5.	De leerling kan excuses aanbieden voor de (onbedoelde) effecten van haar/zijn daden.	Sorry zeggen.
Identiteit	4.1.	De leerling kent haar/zijn wortels en weet waar hij/zij en haar/zijn ouders en grootouders zijn geboren.	Ken je voorouders!
Diversiteit	4.3.	De leerling kent het verschil tussen een feit en een mening.	Hoe herken je feiten en meningen?
Digitaal samenleven	4.4.	De leerling weet dat wat je online doet of meemaakt ook 'echt' is.	Wat doe je op sociale media?
Identiteit	4.5.	De leerling kan vertellen in hoeverre hij/zij zelf de vrije tijd mag invullen.	Wat doe je en wat zou je graag willen? Mag dat ook?
Diversiteit	4.6.	De leerling weet dat er verschillende soorten relaties en gezinsvormen zijn.	Homo-vader, lesbische moeder, stiefouder, pleegouder, alleenstaande ouder?
Identiteit	5.2.	De leerling kan vragen bedenken die hij/zij aan ouders wil stellen over vroeger en over haar/zijn taalontwikkeling.	Interviews met ouders over vroeger.
Identiteit	5.3.	De leerling kan vertellen over het interview dat hij/zij met ouder(s) had over vroeger en taalontwikkeling.	Vertellen over interview met ouders.
Identiteit	5.4.	De leerling kan een paar van haar/zijn kwaliteiten benoemen.	Speel het kwaliteitspel.

Identiteit	5.5.	De leerling kan de 'Dat helpt'-kaartjes gebruiken om aan te geven wat hij/zij nodig heeft in de communicatie.	Situaties spelen en oefenen
Identiteit	5.6.	De leerling weet wat een monument is en maakt samen met klasgenoten een eigen TOS-monument.	Werken aan empowerment.
Groep 7			
Gelijkheid	1.1.	De leerling kan het effect benoemen dat één van haar/zijn eigenschappen op een ander kan hebben.	Stereotype verwachtingen.
Identiteit	1.2.	De leerling kan aangeven wat de dingen zijn waar hij/zij niet van houdt als iemand deze met en/of tegen hem/haar doet.	Wat zijn jouw 'allergieën'?
Solidariteit/empathie	1.3.	De leerling kent het verschil tussen wensen en behoeften en kan benoemen wat kinderrechten zijn.	Kinderrechten.
Solidariteit/empathie	2.3.	De leerling weet dat je elkaar soms niet begrijpt en dat je miscommunicatie <i>samen</i> moet oplossen.	Je in elkaar proberen te verplaatsen: binnen- en buitencirkel.
Identiteit	2.5.	De leerling weet dat hij/zij 'nee' kan zeggen tegen groepsdruk.	Nee zeggen!
Diversiteit	4.1.	De leerling interviewt een klasgenoot over de gebruiken en tradities thuis en vertelt er daarna over aan de klas.	Elkaars gebruiken leren kennen.
Identiteit	4.2.	De leerling kan iets vertellen over zijn/haar woonomgeving (dorp, stad, straten, verkeer, inwoners).	Mini-spreekbeurt, in tweetallen voorbereiden.
Vrijheid	4.3.	De leerling onderzoekt de grenzen van de vrijheid in denken, doen en zeggen.	Grenzen aan vrijheid: vrij of niet vrij?
Digitaal samenleven	4.4.	De leerling weet wat hij/zij kan doen als hij/zij onbedoeld seks, porno en datingsites op internet tegenkomt.	Spannend of gevaarlijk? Dokter Corrie.
Digitaal samenleven	4.5.	De leerling kan overeenkomsten en verschillen benoemen tussen haar/zijn leven online en offline.	Online of offline?
Identiteit	4.6.	De leerling weet dat hij/zij zich niet hoeft aan te passen aan de groep en dat hij/zij eigen keuzen moet blijven maken.	Angst om er niet bij te horen: aanpassen?
Diversiteit	5.2.	De leerling kan vragen stellen aan een klasgenoot over de taal of talen die de ander spreekt en vragen van een klasgenoot beantwoorden over de taal/talen die hij/zij zelf spreekt.	Mijn taalprofiel
Identiteit	5.4.	De leerling kan onderscheid maken tussen problemen met uitspraak, zinsbouw, verhaalopbouw, woordenschat, woordvinding, gespreksvoering en het begrijpen van taal.	Herken je dat?

Identiteit	5.5.	De leerling weet dat er ook jongeren en volwassenen zijn met TOS en dat er bijeenkomsten zijn voor kinderen en jongeren met TOS.	In gesprek met een ervaringsdeskundige
Identiteit	5.6.	De leerling weet waar hij/zij informatie kan vinden over TOS (filmpjes, boeken, lotgenotenbijeenkomsten).	TOSwijzer
Groep 8			
Solidariteit/empathie	1.1.	De leerling kan benoemen hoe hij/zij een van haar/zijn eigenschappen inzet als er een probleem is.	Daar gaat het (niet) om!
Solidariteit/empathie	1.2.	De leerling kan een compliment geven en ontvangen.	Reflectie op het ontvangen en geven van complimenten
Diversiteit	1.3.	De leerling kan benoemen wat haar/zijn toekomstdromen zijn en hoe zij/hij die dromen wil waarmaken.	Hoe maak je je toekomstdromen waar?
Diversiteit	1.4.	De leerling kan benoemen hoe haar/zijn ideale gezins- en familiesituatie er uit ziet als hij/zij volwassen is.	Ingewikkelde families: hoe wil jij het later?
Solidariteit/empathie	2.2.	De leerling weet wat pesten is en (h)erkent de (onveilige) gevoelens die voortkomen uit (digitaal) pesten.	Pest-pijn
Identiteit	2.4.	De leerling weet wat gender betekent en kan aangeven waarin hij/zij zich een beetje of heel erg meisje of jongen voelt.	Gender is een gevoel
Identiteit	2.5.	De leerling weet wat zelfvertrouwen is en kan benoemen wat maakt dat hij/zij op zichzelf vertrouwt.	Schatkist vol zelfvertrouwen
Identiteit	4.1.	De leerling kan benoemen wat een huis voor haar/hem tot een thuis maakt.	Borsato's Thuis
Identiteit	4.2.	De leerling kan benoemen wat hij/zij graag in de buurt zou willen hebben (of hij/zij mist in de buurt).	Verhuizen of veranderen?
Identiteit Solidariteit/empathie	4.3.	De leerling weet wat armoede is en dat je je daar niet voor hoeft te schamen.	Arm zijn...
Digitaal samenleven	4.4.	De leerling onderhoudt via sociale netwerken contact met anderen en reageert op gepaste wijze op de activiteiten van anderen.	Sociale media-afspraken
Identiteit	4.5.	De leerling kan vertellen over haar/zijn tijd in het busje heen en terug naar haar/zijn speciale school.	Met het busje
Identiteit	4.6.	De leerling benoemt wat er verandert als zij/hij naar een (reguliere) school voor voortgezet onderwijs gaat.	Naar de brugklas

Identiteit	5.1.	De leerling kan uitleggen dat een communicatieprobleem altijd een gezamenlijk probleem is van zender en ontvanger.	Gezamenlijk probleem
Identiteit Diversiteit	5.2.	De leerling kan een groepspresentatie geven over TOS met behulp van een ervaringsverhaal van iemand anders met TOS.	Ervaringsverhalen bekijken en bespreken
Identiteit	5.3	De leerling kan met behulp van de <i>Mijn-TOS-kaartjes</i> vertellen over haar/zijn problemen met het uiten en/of begrijpen van taal.	Mijn TOS
Identiteit	5.5.	De leerling weet dat er ook jongeren en volwassenen zijn met TOS en dat er bijeenkomsten zijn voor kinderen en jongeren met TOS.	In gesprek met een ervaringsdeskundige
Identiteit	5.6.	De leerling sluit PeTOS positief af met een stop-motion filmpje over het omgaan met TOS gemaakt met materiaal uit het eigen PeTOS-portfolio.	Werken aan empowerment

